

Fæstningsbyggere

Et strejftog gennem provisorietidens Danmark

Annette Østergaard Schultz

Fortid og Nutid oktober 1994, s. 244–272.

Nationale bevægelser og politisk frihed følger ikke nødvendigvis i kølvandet på hinanden. Modsat behøver nationale bevægelser heller ikke at manifestere sig ved at pege andre nationaliteter eller racer ud. Ganske vist har vi i Danmark haft begge slags bevægelser; men fra 1885 eksisterede der her en organisation, som tolkede den politiske frihed på sin egen måde og manifesterede sig nationalt med front mod et dansk politisk parti. Artiklen handler om denne organisation; men den handler også om det, vi i dag ville kalde indvandrerspørgsmålet. Det bør nævnes, at et par afsnit er blevet til i delvis opposition mod Richard Willerslevs *Danmarks største arbejdsplads* fra 1986. Willerslev har gjort opmærksom på skarpe antisvenske toner hos de danske fæstningsarbejdere og arbejderbevægelsen og forklaret det økonomisk-strukturelt. Artiklen forsøger at komme bag om strukturerne og sætter spørgsmålstegn ved den fremmedfjendske holdning.

Annette Østergaard Schultz, f. 1965, mag.art., arkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland.

I dagene før den 27. marts 1886 havde en bonde kørt gødning ud på brakmarken omkring Garderhøjen. På marken stod der nu en tribune, og neden for den samledes en lille udvalgt skare af landets notabiliteter inden for kunst, kultur, politik og militærvæsen. En entreprenør og en grosserer var også blandt dagens hovedpersoner. Endelig var redaktørerne for særlig ansete dagblade blevet inviteret til at overvære højtideligheden. Invitationen var udgået i fortløbe meddelelser. På den måde havde arrangørerne sikret sig, at ballademagere ikke bragte skår i festen og samtidig undgået, at en større politistyrkes overvågning ødelagde stemningen.

Ønsket om at gøre samménkomsten mindeværdig var forståelig. Igennem et års tid havde »Foreningen til ved Selvbeskatning at fremme Fædrelandets Forsvar« samlet penge ind overalt i landet, og foreningen, i daglig tale blot »Selvbeskatningen«, kunne nu som bygherre skride til opførelsen af det private militære anlæg, Garderhøjfortet. Det

første spadestik blev taget her den 27. marts 1886 af grosserer Nissen, en af foreningens initiativtagere. Og da pastor Friis-Hansen havde lyst velsignelsen over det forestående arbejde, gled Dannebrog under fanfare til tops på Garderhøjen.

Før selskabet søgte indenfor i Jægersborg hotel til en frokost, beså det, hvorledes en kolonne arbejdsmænd tog fat på gravearbejdet.¹

Alt forløb altså roligt og efter planen, og de følgende somre blev byggepladsen gæstet under større frimodighed af sjællandske højreforeninger. Garderhøjfortet blev et yndet sommerudflugtsmål. Og det blev et væsentligt partisymbol. Udflugtens alvorlige indslag var som regel det instruktive foredrag ude ved selve fortet; men forinden var deltagerne i samlet trop gået gennem det i så henseende meget gæstfrie Lyngby. Ved disse lejligheder var byen festligt flagbesmykket, bannere hang på huse og forretningers facader, og fra de åbne vinduer kastede kvinder blomster ned

over toget af besøgende meningsfæller. Arbejderne var der stadig, i 1887 var udgravningen af kanalen begyndt, og ved et af besøgene havde også kanalarbejderne rejst en æresport. Den prydedes af inskriptionerne *Kristian den Niende Leve!*, *Danmark Leve!* og *Hurra for Estrup*.²

I sin tid var forsvarssagen blevet rejst i et bredt udsnit af befolkningen som et udtrykkeligt upolitisk spørgsmål. Der var blevet gjort ihærdige og mere eller mindre oprigtige forsøg på at løse det på en saglig måde. I 1886 diskuterede ingen uden for de militære kredse seriøst Garderhøjfortets og Københavns landbefæstnings værdi som forsvarsværk. Volde og forter var blevet politiske symboler og holdningen til dem mål for det rette nationale sindelag. Omkring København skød de op som et håndgribeligt bevis på demokratiets afmagt under Estrup-regeringens provisorisme. Finanslovene, som regeringen ikke kunne skaffe flertal for ad parlamentarisk vej, blev gennemført som undtagelseslove. De budgetterede bl.a. med Københavns landbefæstning, og på den måde tilgodeså regeringen ikke alene det forsvarsvenlige borgerskab, der blev også skaffet arbejderne beskæftigelse. Arbejdsløsheden var høj i 1886; men fæstningsbyggeriet affødte ikke i almindelighed begejstring hos de sysselsatte arbejdere. Under det idylliske sommerbillede fra Lyngby herskede en grim social virkelighed og politiske udtryk af en ganske anden karakter end porte til ære for konge, fædreland og Estrup.³

Forsvarssagen i magtkampen mellem Højre og Venstre

Som nævnt var det partipolitiske moment ikke fra begyndelsen fremherskende i forsvarsbevægelsen. Tværtimod var dens fremkomst en reaktion på den rigsdagspolitiske hårdknude, som havde udviklet sig, siden Venstre i 1872

fik flertal i Folketinget. Partiet stillede krav om indførelsen af det parlamentariske princip, hvorved en regering ikke kan blive siddende, hvis den har et flertal imod sig. Højre derimod hævdede kongens grundlovssikrede ret til frit at vælge sine ministre. Forfatningskampen underordnede efterhånden alt under sig, også forsvarsspørgsmålet. Da dette spørgsmål havde appel til befolkningen, kunne der, og blev der støbt mange kugler på det. Imens lagde man navnlig i Højre interne meningsforskelle på is.

Hvis det skal siges kort, gik begge partiers taktik ud på at stille forslag, som modparten ikke kunne gå ind på. Forslagsstilleren vandt dermed terræn i kapløbet om stemmer og om at være mest forsvarsvenlig. Ikke alene var Højre traditionelt mere tilbøjelig til at yde bevillinger til militæret, partiet håndterede også med Estrup i spidsen kunsten bedst. Venstre blev tvunget i defensiven; men herfra drev partiet spillet videre. Hørups antimilitaristiske hvad-skal-det-nytte-parole havde en overgang fra 1883 stor gennemslagskraft.

Men Venstre fornægtede ikke generelt forsvaret. Som et udtryk for partiets stilling kan peges på lovforslaget i 1875. Forinden havde højre-regeringen ved krigsminister Steinmann fremsat et forslag, der i økonomisk henseende var relativt beskedent, og som undtagelsesvis ikke indeholdt den permanente københavnske landbefæstning. Venstre hæftede sig dog ved, at regeringen lod en dør stå åben for senere bevillinger, og partiet stemte imod forsvarsforslaget. Senere på året fremsatte partiet et andet, som var 9 mio. kr. dyrere end Steinmanns. Det afgørende ved Venstres forslag var imidlertid den betingelse, at midlerne skulle fremskaffes ved en indkomst- og formuebeskatning. Som Københavns landbefæstning var uantagelig for Venstre, var indkomstbeskatning uantagelig for Højre.

En stor sejr for Venstre ved folketingsvalget i 1876 resulterede ikke i det eftertragtede systemskifte. Frustrationen herover var sikkert medvirkende til, at konsejlspræsident Estrup kunne spille de forskellige venstregrupper ud imod hinanden. Splittelsen kulminerede ved regeringens forlig med den moderate venstreleder Frede Bojsen om den første provisoriske finanslov den 8. november 1877. Dette såkaldte lille finanslovprovisorium indeholdt intet, som folketingsflertallet var imod; men det beviste Estrups vilje til om fornødent at sætte Folketinget ud af spillet, og provisoriet var følgelig noget af et chok for Venstre.⁴

Med visnepolitikken fra 1881 kom Venstre dog for en tid på benene igen. Ved at lade regeringsforslag visne hen i evighedsudvalg havde partiet fundet en effektiv måde at demonstrere sin opfattelse af Folketingets bevillingsret. Estrup svarede igen ved atter at lade sin krigsminister stille forslag om en landbefæstning af København. Endnu nød Estrup ikke nogen entydig opbakning fra sine partifæller – først da 21 højremænd i samlingen 1882/1883 udeblev fra forhandlingerne i Landstinget, opnåedes forsvarspolitisk enstemmighed i gruppen. Til gengæld havde konsejlspræsidenten en god støtte i forsvarsbevægelsen, hvor Københavns landbefæstning så småt havde fået det ufejlbarlige løsens karakter. Ved udstedelsen af provisoriet den 1. april 1885 kunne Estrup blandt andet henvise til det folkelige krav om en ordening af forsvaret.

I et tilbageblik ti år senere hed det om forsvarssagen og dens betydning for højreministeriet: *Denne Realitet, der samlede os, og den begejstrede Følelse, som gennem den gennemstrømmede Befolkningen, (...) gav Regeringen Kraft til at gribe ind.*⁵

Den økonomiske mulighed for indgriben havde Venstre ironisk nok sørget for. Visnepolitikken havde lagt en effek-

tiv dæmper på udgifterne, og statskassen bugnede. Med forsvarssagen som moralsk ballast kunne regeringen nu uhindret bruge pengene til fæstningsbyggeri.

Forsvarssagens banebrydere

Ligesom uenigheden om forsvarets ordning lurede lige under overfladen blandt politikere af samme parti, var meningerne også delte inden for militæret. General Steinmann, som i en periode havde været krigsminister, var f.eks. imod en permanent københavnsk landbefæstning. Ikke overraskende fandtes der også en del modstandere blandt flådeofficererne. Infanteriets officerer var ikke så begejstrede som artilleriets og ingeniørtroppernes.

Medvirkende til at skære igennem uenigheden var »Det krigsvidenskabelige Selskab«, stiftet i 1871. Her var der tilsyneladende ikke den store diskussion om, men måske nok om hvordan, København skulle befæstes. Som medlem og stifter af »Det krigsvidenskabelige Selskab« sad direktøren i Krigsministeriet, oberst Bahnson. Han var artillerist og en varmhjertet tilhænger af landbefæstningen. I 1881 lod han det sive, at officererne frit kunne oplyse og påvirke stemningen i befolkningen – for så vidt agitationen ellers var i overensstemmelse med krigsministerens lovforslag.⁶

Også i 1870'erne havde officererne agiteret for fæstningssagen; men denne gang blev agitationen særlig virkningsfuld. Foredragenes forudsigeligthed kunne ganske vist få én og anden til at gabe, fordi det var alt for nemt at fastslå det ministerielle ophav til foredragsmanskriptet;⁷ men det var ikke alle, som faldt i søvn. Venstres Th. Nielsen til lagde Krigsministeriet afgørende indflydelse på den folkestemning, som var rejst.⁸

Officererne holdt ofte deres foredrag i

I »Billeder fra Krigen i 1864« skildrede digteren soldaternes håbløse, men heltemodige kamp bag Dybbøls utidssvarende skanser. På den baggrund karakteriseredes i digtets sidste strofer den hørupske hvad-skal-det-nytte-parole som fej og opgivende. Digtet var skrevet til forsvarsfesten på Sorgenfri i 1888. Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune.

forsvarsforeningernes regi. Her blev sagkundskaben hentet frem netop som det forløsende modtræk til den politiske hårdknude. Partikævlet var man trætte af, en løsning blev der jo ikke fundet, så længe partiinteresser blev sat over forsvarssagen. Man så bort fra – eller erkendte ikke – at sagkundskaben var begrænset af det politisk opportune. Men det måtte naturligvis give den formelle objektivitet en ikke uvæsentlig slagside. Resultatet blev, at også i forsvarsforeningerne fik Københavns befæstning en stadig mere uimodsigelig karakter. Ser man imidlertid på reaktionerne mod den drejning, sagen senere fik, må forsvarsforeningerne være vokset frem på et nogenlunde åbent og bredt politisk grundlag.

Det skulle da også efter sigende alene have været fædrelandsånden, der forenede de mænd, som mødtes i Ryslinge i

september 1879.⁹ Der var spredning både partipolitisk, og hvad angik forsvarsspørgsmålets konkrete løsning. Men om betydningen af Københavns landbefæstning tvivlede mødets hovedmand, pastor Johannes Clausen, ikke. Alligevel repræsenterede pastor Clausen selv en vis åndelig spændvidde – som en central skikkelse i Indre Mission, og samtidig så grundtvigsk inspireret, at han i 1872 måtte udtræde af sammes bestyrelse. Alt andet end traditionel og højkirkelig altså. I forsvarssagen fik Clausen støtte af sin »militære rådgiver«, W.H.O. Madsen, som en snes år senere blev krigsminister i det første Venstre-ministerium. Madsen var også en klar tilhænger af Københavns befæstning. En forudsætning for et stærkt forsvar af byen så han dog i en bred folkelig opbakning. Da forsvarsspørgsmålet efterhånden blev stærkt partipo-

litisk, trak han sig bort fra diskussionen.¹⁰

Ryslingemødet i 1879 blev startskudtet til dannelsen af forsvarsforeningerne. Efter halvandet år var de tretten første stiftet, og de havde i maj 1881 6.726 medlemmer. Mellem 1885 og 1892 lå det samlede medlemstal på 11–12.000.¹¹ Fra 1881 udkom *Vort Forsvar* med cand.polit. C. Hall som redaktør. C. Halls far havde i sin tid ledet den regering, som var ansvarlig for udbruddet af krigen 1864 – med tabet af Sønderjylland til følge. *Vort Forsvars* program var at bryde vejen for en større forståelse for nødvendigheden af forsvarrets ordening. Stillet over for et folkeligt krav måtte politikerne hæve forsvarsspørgsmålet over partipolitiske særinteresser og forfatningskamp. Også i *Vort Forsvar* fik sagkundskaben en fremtrædende plads. Læserne blev præsenteret for grundige indføringer i funktionen af de forskellige våbentyper, forsiden prydedes af illustrerende, tekniske tegninger. Der var artikler, som belyste fæstningers rolle i krigshistorien, og andre gav følelsesladede beretninger fra krigene i 1848 og 1864. Men der var også spalteplads til debatindlæg, og det blev der med tiden god brug for – da »Selvbeskatningen« trådte i virksomhed.

Men før det skete, havde nogle kvinder taget forsvarssagen op. Det begyndte med et indlæg i *Vort Forsvar* i marts 1882. Heri stillede en *Kvinde af den sønderjyske Bondestand* sig villig til at ofre sin eneste søn, hendes *Nutids Glæde* og *Fremtidshaab*. Betingelsen var dog, at fædrelandet i tide opbyggede et forsvarligt værn. Når danske mænd årligt kunne bruge 40 mio. kr. på øl og brændevin, så kunne de, som kvinden skrev, vel også bevilge 66 mio. over tolv år til landets forsvar. Gjorde de ikke det, måtte de regne med at udsætte sig for kvindernes foragt. Indlægget blev overgivet til *danske Kvinders Overvejelse og Tilslutning*;¹² men det faldt også i god jord hos en åbenbart indflydelses-

rig mand inden for forsvarsbevægelsen. Han opsøgte redaktøren af *Tidsskrift for Kvinder*, Elfride Fibiger, og pointerede over for hende, at

Ingen af dem, – Mænd eller Kvinder – der med sand Interesse arbejdede for at skaffe Kvinden større Selvtændighed og flere Rettigheder paa de Omraader, hvor hun stod i Højde med Manden i Henseende til Aand og Dannelse, vilde synes om, at Tidsskrift for Kvinder prøvede paa at skabe en reserveret Stilling ved at iagttage Taushed...¹³

Elfride Fibiger indvilligede da i at lade *Tidsskrift for Kvinder* optage den sønderjyske bondekones indlæg; men hun undlod at kommentere indlægget.¹⁴

Forsvarsvennens trussel står noget i misforhold til hans reference til de frisdannede kredse. Men han havde tilsyneladende øje for den rolle, som særlig kvinderne – uanset deres manglende politiske indflydelse – kunne spille for rejsningen af en folkestemning.

Og den sønderjyske bondekone, Sofie Jensen, som i syv år havde boet på Fyn, var da også ihærdig. Senere i 1882 iværksatte hun på Fyn en indsamling af underskrifter. Og efter en landsdækkende pengeindsamling med bidrag af 20.000 kvinder blev kongen i februar 1883 overgivet otte fæstningskanoner. Kanonerne kunne indgå i et af Rigsdagen **vedtaget** artillerisystem.¹⁵ Herved adskilte kvindernes indsamling sig væsentligt fra den senere »Selvbeskatning«, der både samlede penge ind og forestod byggeriet af forter, som Folketingets flertal havde forkastet. Med nogen ret blev kvindernes indsamling dog kaldt »Moder til Selvbeskatningstanken«.¹⁶

Selvbeskatningens dannelse

I 1883, seks år efter, at Estrup ved det lille finanslovprovisorium havde bevist

sin vilje til at sætte Folketinget ud af spillet, underskrev 106.119 danskere i løbet af et halvt år en forsvarsadresse, som blev kongen overrakt den 15. december 1883. Adressens knudrede formuleringer kan give anledning til en mistanke om, at forfatterne satte deres lid til det gamle visdomsord, at man hører det bedst, man helst vil høre:

Med denne vor allerunderdanigste Bøn forene vi Ønsket om, at den Omstændighed, at muligen endel af de til Forsvarsforanstaltninger fornødne Midler maa tilvejebringes ad extraordinær Vej, ikke fra Deres Majestæts eller Deres Regerings Side maa faa nogen afgjørende Indflydelse paa Sagens Skæbne, idet vi, og sikkert de fleste med os, villig ville bære de Pengeofre, som dertil maatte fordres af Landets Borgere.¹⁷

I en venstremands øre kunne det lyde som en støtte til indkomst- og formuebeskatning. Med en ny beskatning havde regering og konge ikke nødig at gribe ind.¹⁸ Højremanden derimod kunne udmærket forstå adressen som en opfordring til konge og regering om ikke at tøve med at gribe til ekstraordinære metoder, hvis folketingsflertallet fortsat nægtede bevillinger over den ordinære finanslov.

Med kvindernes indsamling som forbillede pegede pastor Mørk Hansen fra Vonsild på, hvad han kaldte en frivillig formue- og indkomstskat. De derved tilvejebragte midler skulle finde anvendelse alene efter sagkyndiges anvisning. Forinden havde Mørk Hansen slået fast, at det endnu ikke var lykkedes at sende mænd med den rette fædrelandsånd i Rigsdagen.¹⁹ Uden tvivl var Mørk Hansens tanke altså, at midlerne skulle anvendes uanset vedtagelse eller ikke-vedtagelse i Rigsdagen. Andre fæstningstilhængere meldte sig med ideer om en »forsvarsbank« eller om »forsvarsforbrugsforeninger«.²⁰ Ordvalget havde reference til de selvhjælps-

foreninger, som var stiftet for arbejderne siden 1860'erne. Gennem f.eks. fællesindkøb kunne arbejderne opnå rabatter og skulle dermed ikke behøve at forlade sig på den offentlige fattighjælp. Når forsvarsvenner tænkte i selvhjælps-baner tænkte man trods alt næppe i storkøb og rabatter; men uafhængigheden af det offentlige – eller rettere: de demokratiske beslutningsprocesser – det opnåede man.

Vort Forsvar påskønnede nok viljen, som lå bag indsamlingstankerne; men bladet reserverede sig over for det store arbejde og det tvivlsomme udbytte af metoden.²¹ Alligevel blev indsamlingsideerne så småt fra juni 1884 til konkret virkelighed. To grosserer og en kaptajn annoncerede under mærket »N.S.W«, i Vort Forsvar, og efterhånden meldte hundrede mand sig til at organisere indsamlingskomiteen. Da kongens og krigsministerens godkendelse var indhentet, trådte komiteen den 28. marts 1885 ud af sin anonymitet. 250.000 op-råb blev spredt over hele landet. I forvejen havde 2.727 mænd og kvinder tegnet sig for bidrag af i alt en kvart million kroner.²²

Med den provisoriske finanslov den 1. april 1885 indledtes provisorietiden. Finansloven indeholdt blandt andet projekteringen af Københavns befæstning, og i efteråret gik det krigsministerielle arbejde i gang. Regeringen havde hugget hårdknuden over og endelig hævet forsvarssagen over politikken. Sådan så det ud på overfladen. Reelt satte Københavns landbefæstning nu et næsten lige så dybt skel mellem venstre- og højrefolk som selve forfatningsspørgsmålet. Frem til 1894 var det befæstningen, som hindrede provisorietidens afvikling og forfatningsspørgsmålets løsning.

Såvel regering som »Foreningen til ved Selvbeskatning at fremme Fædrelandets Forsvar« havde gjort sig mere eller mindre uafhængige af politiske beslutningsprocesser. Handlekraften tilførte på den ene side forsvarsbevægelse-

sen saft og kraft, som udmøntede sig i stigende medlemstal og i flere foreninger.²³ På den anden side skiltes vandene mellem de gamle medlemmer. Ikke alle sympatiserede med de nye metoder, og ligefrem ubehageligt blev det for modstanderne, da de stilledes til ansvar for underskriften på forsvarsadressen i 1883 – som om den gav dem en moralsk forpligtelse til også at yde bidrag til »Selvbeskatningen«. Men det var ikke ligegyldigt, om forsvarssagen blev gennemført ad provisorisk vej, skrev lærer Jensen fra Frederiksberg,

*eller ad den, der hos et frit Folk gjælder for den lovlige. Jeg tror ikke, at hint »første Spadestik« til Garderhøjfortet, der saa tydelig illustrerer den Selvtægtens Vej, hvorpaa **Fædrelandets Forsvar** til mange Forsvarsvenners Sorg er slaaet ind, vil øge Tallet indenfor deres Kreds af dem, der ville have Forsvarsadressens Udtalelser om Offerberedvillighed fortolkede paa den Maade...²⁴*

Pastor Koch spurgte sig, hvad egentlig tanken var med Garderhøjfortet. I en som majestæt tjente det intet formål. Hvis »selvbeskatningen« dernæst ville sætte sig ned og afvente enighed i folket, havde foreningen forlænget sin egen ventetid. Garderhøjfortet ville blive opfattet som en provokation og gøre flertallet i befolkningen endnu stejlere.²⁵

At regeringen til den bitre ende ville bygge fæstningen af midler, den bevilgede sig selv, lå tilsyneladende uden for pastor Kochs forestillingsevne. Men selv ikke krigsministeren regnede i begyndelsen med, at det kunne lade sig gøre at bygge landbefæstningen på provisoriske finanslove, uden at selve planen nogensinde blev vedtaget.²⁶ Store dele af fæstningsarbejdet blev sat i gang under udseende af, at det skulle forberede en midlertidig feltbefæstning. Der blev dog taget skyldigt hensyn til den permanente landbefæstning, som de

militære planlæggere nærrede forhåbning om, ville blive bygget under politisk mere stabile forhold.²⁷ Og på den måde skød så den permanente landbefæstning sig op stille og roligt.

Vort Forsvars redaktion indtog længe en lunken holdning til selvbeskatterne. Der blev gjort opmærksom på, at de gamle »Foreninger til Forsvarssagens Fremme« ikke havde nogen organisatorisk forbindelse til »Selvbeskatterne«, at man endog på væsentlige punkter var uenig.²⁸ »Selvbeskatningens« bekendtgørelser blev optaget – på anmodning og ikke kommenteret. Bladet delte også længe sol og vind lige mellem Højre og Venstre: Begge partier prioriterede forfatningsspørgsmålet højere end forsvarssagen.²⁹ Balancegangen var umulig, og efter en kontant befæstningsnegativ udtalelse af Venstres Holstein-Ledreborg i 1887, greb bladet anledningen til at tage parti og forsvare provisorismen: De mennesker, som bærer ansvaret, og som ser faren, har også pligt til at afværge den i tide.

Målet helligede midlet – nu også for *Vort Forsvar*.³⁰ Bladet mistede ved den lejlighed en del abonnenter blandt venstrefolk.³¹

Selvbeskatningens organisation og praksis

Selvbeskatteren kunne yde direkte kontante beløb, tegne sig for løbende bidrag, købe forsvarsbøger og –mærker eller ofre værdigenstande til videresalg eller bortlodning. Foruden indkasseringen af de forskellige former for bidrag oplyste og agiterede »Selvbeskatningen« også i sagens tjeneste. Foreningen udsendte tillige et internt meddelelsesblad, *Fædrelandets Forsvar*.

Aktiviteterne krævede naturligvis organisation. Landet blev opdelt i kredse, hvor der i hver kreds helst skulle sidde en bestyrelse. Det blev kredsforstande-

rens opgave at udse og interessere ansete mænd i kredsen for sagen. På længere sigt var det målet, at kredsen blev inddelt i sogne. Det kunne gøre indsamlingen desto mere effektiv. Hvor der blev dannet en bestyrelse, skulle denne vælge et selvsupplerende forretningsudvalg på mindst fire personer til varetagelse af det daglige arbejde.

Øverst i »Selvbeskatningens« hierarki var overbestyrelsen og i praksis navnlig det københavnske forretningsudvalg. Det bestod af ni mand, var selvsupplerende, og dets formand og næstformand blev også valgt af forretningsudvalgets medlemmer. Foreningens hovedkasserer deltog i forretningsudvalgets møder.³²

Efter et halvt år, da den første selvbeskatningsbegejstring havde lagt sig, måtte nye veje afprøves. Det skete med de såkaldte standsindsamlinger – først blandt præsterne, siden fulgte indsamlinger blandt læger og lærere. I 1886 blev apotekere, jernbaneembedsmænd og landbrugere opfordret til at følge trop, og det var håbet at få flere erhverv med i 1887.³³ Ret hurtigt rejste der sig kritik af indsamlingerne.³⁴ Højrepolitiker og befæstningstilhænger J.N. Madvig, som i forvejen ikke var begejstret for »Selvbeskatningens« private fortbyggeri, pegede på det pres, standsindsamlingerne lagde på især embedsmændene. I rad og række blev de stillet op til sammenligning for hinanden i en sag, som alle vidste havde regeringens sympati. Det gjorde heller ikke presset mindre, når højtansete foresatte gik forrest i indsamlingen. *Det synes mig her unegtelig at være formeget af »Organisation«.*³⁵ Indsamlingerne blev vist nok kun en realitet blandt præsterne, lægerne og lærerne.

Større succes havde kvindernes organisering i »damekomiteer«. Komiteernes hovedopgave var at afhænde naturaliegaver på den for forsvarssagen mest indbringende måde. I provinsen blev damekomiteerne ofte stiftet på for-

anledning af forsvarsagitatoren, oberstløjtnant Nielsen. Et medlem af det lokale selvbeskatningsudvalg sad som sekretær og formand for damekomiteen.³⁶ Det var altså mænd, som afstak rammerne; men inden for disse udfoldede kvinderne stor opfindsomhed og organisationstalent. Værdigenstandene blev bortloddet, eller de blev sendt på auktion under mange forskellige former. Særlig iderigdom blev viet forsvarsfesterne. Det var fester af op til flere dages varighed med en mangfoldighed af indslag foruden festtalerne (som mændene holdt): basar, dilettant, forlystelser, komedier, koncerter, korsang, tableauer og tombola. Mad og drikke var der naturligvis også sørget for. I september 1887 fik kvinderne deres velfortjente skulderklap: *Det er Kvindernes Tilslutning til »Selvbeskatningen«, der har givet Forsvarssagen fornyet Kraft*, hed det i *Fædrelandets Forsvar*. De 72 damekomiteers i alt 230 forsvarsfester på ca. 5 år var uden tvivl med til at holde gejsten i »Selvbeskatningen« ved lige.

Kvindernes rolle er imidlertid ikke fortalt alene ved praktisk organisationstalent. Som mødre kunne de, og blev de brugt til at sætte diskussionen i følelsesmæssige svingninger – intellektuelt uangribeligt og afhængig af temperament, meget virkningsfuldt. Sofie Jensen havde i sin tid krævet et værn for den søn, som hun gerne ofrede fædrelandet. Pastor Vilhelm Birkedal mente at kende en kvinde, som hellere havde mistet sine fire sønner ved Dybbøl i 1864 end set en af dem nægte at blive soldat. I sin tale ved forsvarsfesten på Sorgenfri i juli 1887 karakteriserede Birkedal kvinden som folkets samvittighed. Et citat fra talen kan illustrere det højtsvungne toneleje, som ofte anvendtes af selvbeskatterne:

Hvor var Kvinden i Danmarks første Dage? Hun sad i Dronning Thyras Skikkelse ved Dannevirke og skuede glad ud-

over alle de Arbejdere, som hun havde samlet til Betyggelse af vort Land mod de søndre Naboer... Nu i Trængselens Dage har hun ikke svigtet sine Forgængere; vi bygge paa et nyt Dannevirke og Kvinden bygger med paa det, og som Thyra Danebod den Gang arbejdede for at bevare sit Land, saaledes har mange Danekvinder nu arbejdet med i Forsvarssagen og faaet deres mænd og Brødre til at ofre baade Tid og Penge...³⁷

Hvor mange danskere, som alt i alt bidrog til »Selvbeskatningen«, er det umuligt at sige. Et år efter indsamlingens start havde 25.189 tegnet sig for et samlet beløb på 956.807 kr. Da »Selvbeskatningen« ved årsskiftet 1891/1892 afsluttede indsamlingen, var der tegnet bidrag for et beløb på 1,7 mio. kr.³⁸ En del af bidragyderne var uden tvivl gengangere fra tidligere.

Pengene blev brugt til at bygge Garderhøjfortet og til køb af et ca. 10 ha. stort areal omkring den kanal, som skulle udgraves i forbindelse med et oversvømmelsesprojekt omkring Lyngby og Ordrup.³⁹ I august 1887 mente »Selvbeskatningens« forretningsudvalg at råde over midler til endnu et fort, og der blev derfor rettet henvendelse til krigsministeren. Den post havde førnævnte oberst Bahnson siddet på siden 1884. Nu pegede han på, at Landstingets befæstningsforslag indeholdt et fort ved Gammelmosegaard. Dette fort ville være til stor støtte for anlæggene, som regeringen udførte ved nord- og nordvestfronten.⁴⁰

»Selvbeskatningen« fik udført en del jordarbejder og opstillet tre panserlavetter; men selve fortet oversteg forningens økonomiske formåen. Krigsbestyrelsen måtte overtage arbejdet i juli 1889.⁴¹

Selvbeskatningen som bygherre

Byggegrunden ved Garderhøjen havde

»Selvbeskatningen« fået forærende af patriotiske mænd i november 1885.⁴² Fire måneder senere, den 10. marts 1886, gav krigsministeren sin tilladelse til at iværksætte byggeriet, og den 27. marts blev altså det første spadestik til Garderhøjfortet taget.⁴³ Bahnson skrev i 1886 under pseudonym, at det ikke kunne falde nogen Krigsbestyrelse ind at beordre Hærens Artilleri- og Ingeniørofficerer til at udføre og kontrollere Arbejdet ved et frivilligt Fort.⁴⁴ »Selvbeskatningens« forretningsudvalg anmodede dog om sagkyndig assistance fra krigsbestyrelsen, og J.J. Bahnson henviste til oberstløjtnant Sommerfeldt. Sommerfeldt var ingeniørofficer, 44 år gammel – og 22 år yngre end sin chef, general Ernst. Oberstløjtnanten var en hyppigt benyttet taler i »Selvbeskatningens« regi, og i efteråret 1885 havde han medvirket ved den krigsministerielle rekognoscering og projektering af befæstningsterrænet.⁴⁵

Der var et vist hastværk med at få sat byggeriet i gang, og Sommerfeldt måtte løbende udfærdige detailplaner. Det skete på den ene side under hensyn til bygherrens økonomiske stilling, der stod og faldt med befolkningens vedholdende offervilje. På den anden side måtte planerne trods alt godkendes af chefen for ingeniørkorpset, general Ernst. Garderhøjfortet skulle passe så nogenlunde ind i den øvrige plan for befæstningen. På krigsministerens opfordring havde Sommerfeldt straks fået udleveret alle godkendte og relevante befæstningsforslag. Sommerfeldt bemærkede senere over for general Ernst, at Garderhøjfortet var blevet bygget under meget vanskelige forhold.⁴⁶

Havde oberstløjtnant Sommerfeldt blot været en militær funktionær, kunne han have udført befæstningsplanerne, så langt som pengene nu strakte. Sommerfeldts loyalitet lå imidlertid først og fremmest hos »Selvbeskatningen«, og det vil sige, at han til en vis grad udformede detailplanerne mere ef-

Oberstløjtnant E.J. Sommerfeldt: Født i Randers 1842, død i Algier 1903. Foruden en glimrende karriere inden for ingeniørkorpset deltog E.J. Sommerfeldt også i det offentlige liv, ikke mindst som foredragsholder i Selvbeskatningens regi. Han var tillige formand for Højres Arbejder- og Vælgerforenings 1ste kreds og medlem af vælgerforeningens hovedbestyrelse. Foto: Rigsarkivet.

ter økonomien i foreningen end efter sine overordnede hoveder.⁴⁷ Sommerfeldt kunne manøvrere med rækkefølgen af de forskellige enkeltarbejder. På et tidspunkt, hvor der var lavvande i »Selvbeskatningens« kasse, blev byggeriet af en strubekaserne ved Gammel-mosegaardfortet udskudt til fordel for nogle væsentligt billigere jordarbejder.⁴⁸ I øvrigt var det især på bestykningen af forterne, der kunne fires, og det var oberstløjtnant Sommerfeldt nok

desto mere tilbøjelig til, som han selv var ingeniørofficer.

Inden for sit område var Sommerfeldt ambitiøs og dynamisk. Som leder af 4de Ingeniørdirektion under Krigsbestyrelsen udformede han den såkaldte sommerfeldtske front (vestvolden fra Husum og ned sydøstover). For den høstede han megen anerkendelse i udlandet.⁴⁹ Alligevel fik Sommerfeldt dog større rum for sine nye ideer inden for »Selvbeskatningens« rammer. Planerne skulle

ganske vist godkendes af artilleri- og ingeniørgeneral; men da Krigsbestyrelsen ikke stod som bygherre, var grænserne for det frie initiativ trukket knapt så skarpt op.⁵⁰ »Selvbeskatningens« byggeudvalg lod sig heller ikke med sin finansielle synsvinkel gå på af militært sagkyndige autoriteter – *det er lidet hensigtsmæssigt at ofre betydelige Summer paa de Værkers Stormfrihed, hvis Skyts paatænkes placeret udelukkende i Pantsartaarne eller Pantserlavetter, da ethvert saadant Værk formentlig er aldeles uangribeligt i den indre centrale Deel af Værket*, skrev det selvbevidste byggeudvalg til oberstløjtnant Sommerfeldt.⁵¹

På et tidspunkt optrådte både Sommerfeldt og »Selvbeskatningen« dog en tand for selvstændigt. Oberstløjtnanten havde fra sine mange rejser i udlandet kendskab til det allernyeste inden for krigsteknik; men de ældre generaler og især artilleristerne havde ikke altid den store forståelse for nye ideer.⁵² Derfor satte de sig også på bagbenene, da et kanontårn fra Grusonwerk i Tyskland var blevet bestilt hen over hovedet på dem. Artilleristerne mente, at kontrakten var for bindende, og det kunne vanskeliggøre indkøb af reservedele og tårne fra andre fabrikker. »Selvbeskatningen« havde heller ikke fået udleveret de detaljerede tegninger, som var en forudsætning for, at man selv kunne reparere kanontårnet. Sommerfeldt havde bistået »Selvbeskatningens« byggeudvalg ved kontraktindgåelsen. Som ingeniørofficer var han ikke vant til, at specialtegninger var nødvendige, derfor havde han ikke været opmærksom på problemet.⁵³ Kanontårnet fra Grusonwerk blev leveret og stillet op på Garderhøjfortet; men sidenhen måtte »Selvbeskatningen« handle med St. Chamond.⁵⁴

Det nationale – for selvbeskattere og socialdemokrater

Bag den politiske demonstration i byggeriet af det meget håndgribelige selvbeskatningsfort i Lyngby og bag de intetsigende – om end stemningsfulde – talemåder fortonede selvbeskatternes ide om det nationale sig i tåger. Man fristes til at tro, at den positive og selvfølgelig holdning til Københavns befæstning var dem nok. Diskussioner var – til forskel fra, hvad der var tilfældet i den bredere og mere folkelige forsvarsbevægelse – ikke nødvendige.

En grundtvigiansk opfattelse af danskheden – med vægtning af kundskaber og kultur – lå den fremtrædende selvbeskatter, grosserer H. Wulff, fjernt. I skriftet *Danmarks Livssag* fra 1879 knyttede han det danske snævert til flag og territorium:

*Jeg saa hellere vort Folk en Tid mindre lykkeligt i ydre Forstand, mindre kundskabsrigt og mindre pleiet i alle Maader, men saa til Gjengjæld værende dansk i Sind og Skind, end jeg saae det i udvortes Forstand lykkeligste, kundskabsrigeste og bedst situerede Folk, men under fremmed Scepter og følgende et fremmed Flag.*⁵⁵

Med Birkedals citerede tale som eksempel kan der så nok til flag og territorium føjes en modellérbar fædrelandshistorie.

For de danske socialdemokrater i 1880'erne var det nationale (i det mindste teoretisk set) underordnet internationalismen. Nationaliteten havde en plads i bevidstheden; men en nationalfølelse var ikke primært betinget af et nationalt territorium, ej heller af en national kultur. Forudsætningen for både en national følelse og en national kultur var den materielle velfærd – eller i det mindste en smule økonomisk overskud

Pansertårnet fra Grusonwerk – «Folkets Taarn», som den lokale højre-avis kaldte det – blev opstillet på Garderhøjen i løbet af maj 1889. Det blev bestykket med to store kruppske kanoner. I slutningen af juli skulle militæret holde øvelse med henblik på tårnets og kanonerens betjening. I slutningen af juli skulle militæret holde øvelse med henblik på tårnets og kanonerens betjening. Hvis Københavns Amts-Avis' ord står til troende, havde hærens ledelse først måttet indhente Selvbeskatningens tilsagn, før øvelserne kunne finde sted. Foto: Tøjhusmuseet.

for den enkelte og en positiv økonomisk udvikling for samfundet.⁵⁶

Socialisternes (nationale) kamp for bedre sociale vilkår var betinget af en international classesolidaritet. Skruebrækkeri på tværs af landegrænserne var i 1864 et af incitamenterne til dannelsen af den socialistiske internationale. Senere forsøgte den danske arbejderbevægelse at dæmme op for skruebrækkerproblemet ved at styrke organisationen i de nordiske broderlande. Den første skandinaviske arbejderkongres i Göteborg i 1886 kan bl.a. ses som udtryk herfor.⁵⁷

Den praktiske internationalisme havde også sit mere ideale sidestykke. Da »Nationalt Arbejderforbund« i december 1885 afholdt sin konstituerende

generalforsamling, mødte et par socialdemokrater frem og tog til orde imod et af forbundets vigtigste programpunkter: At forbeholde danskere beskæftigelsen ved offentlige arbejder. Nej, sagde socialdemokraterne. Man skulle ikke prædike nationalhad og se en fjende i enhver fremmed. **Kapitalen** dikterede forholdene, og den tvang undertiden arbejderne over de nationale grænser.⁵⁸

Formelt blev fæstningsbyggeriet forbeholdt de danske arbejdere; men selv om udbudet af dansk arbejdskraft i sidste halvdel af 1880'erne var mere end rigeligt, fandt en del svenskere alligevel beskæftigelse ved byggeriet. Derved blev arbejderbevægelsens internationalisme udfordret – og i nogen grad brudt.

Den praktiske håndhævelse af klausulen om dansk arbejdskraft

Over for arbejderne blev beskæftigelsesmulighederne regeringens væsentligste argument for fæstningsbyggeriets iværksættelse, og som antydet var det krigsministerielle arbejde behæftet med en klausul om, at danskere eller udlændinge, som havde haft fast bopæl i landet i mindst fem år, skulle have fortrinsret til jobbene.

Socialdemokraterne afviste, at fæstningsbyggeriet skulle kunne få gavnlige virkninger for beskæftigelsen. Dertil havde de som antimilitarister og tilhængere af parlamentarismen først og fremmest politiske grunde. De pegede dog også på, at man hellere skulle investere pengene i produktivt arbejde som f.eks. veje og jernbaner. Ikke mindst betragtede de den bugnende statskasse som de svagest stilledes opsparing. Den burde anvendes til finansieringen af de sociale love, visnepolitikken havde bremset.⁵⁹

Mens vestfronten af Københavns landbefæstning bestod af to enceinter, Vest- og Husumenceinten, udgjordes nordfronten af et antal større eller mindre forter og et oversvømmelsesprojekt. Til dette projekt hørte kanalen ved Lyngby. Udgravningen begyndte i efteråret 1886, i juni var det blevet udliciteret til entreprenørerne Madsen og Michelsen. Et mandskab fra ingeniørtropperne førte tilsyn og anviste arbejdsmetoden.

Blandt andet fordi samarbejdet mellem Ingeniørkorps og private entreprenører forløb meget dårligt, trak arbejdet ud.⁶⁰ Før man for alvor var kommet i gang med selve udgravningen, var det blevet vinter, og frosten standsede arbejdet. Entreprenørerne kom under utålmodigt pres fra Krigsministeriet og fra kreditorerne. Så selv om vejret stadig var dårligt, forcerede entreprenørerne arbejdet. Under disse arbejdsfor-

hold faldt den daglige fortjeneste for de akkordlønnede arbejdere helt ned til 73 øre. 73 øre kunne rigtignok holde en arbejder i live til et godt stykke hen på eftermiddagen. Men penge til aftensmad eller til et sted at sove om natten var der ikke.⁶¹ Forsørge en familie kunne arbejderen selvsagt ikke.

Arbejderne nedlagde her og der arbejdet, samtidig forstærkedes Ingeniørkorpsets pression på entreprenørerne. Nu skulle kanaludgravningen fra hånden. Madsen og Michelsen svarede den 11. februar 1887 ved bl.a. at sætte som betingelse for arbejdets fortsættelse, at de fik dispensation fra klausulen om kun at beskæftige danskere. Allerede den 5. februar havde oberstløjtnant Sommerfeldt imidlertid påpeget over for Ingeniørkorpsets chef, at arbejdsstandsningerne kunne modvirkes ved at give entreprenørerne mulighed for at benytte svensk og norsk arbejdskraft.⁶² Madsen og Michelsens håbløse økonomiske stilling og Krigsbestyrelsens ønske om at fremskynde arbejdet betød, at entreprenørerne forinden blev sat fra arbejdet.

I februar kom der næppe svenske og norske arbejdere til kanaludgravningen.⁶³ Presseomtalen af de »73 øre« var endnu frisk i erindringen, og for krigsministeriet havde det været et politisk uheldigt tidspunkt at dispensere fra klausulen. Den 11. februar stillede den fremtrædende højrepolitiker Henning Matzen en forespørgsel i Landstinget til konsejlspræsident Estrup: Ville regeringen bestræbe sig på, at statslige arbejder så vidt muligt ikke blev udliciteret til private entreprenører? Under arbejdsløshedsperioder måtte arbejderne ofte arbejde til helt urimelige lønninger. Det var en uret mod arbejderne – og til skade for regeringen. Estrup gav sin partifælle ret. Dernæst tog krigsministeren ordet for at give en nærmere forklaring på forholdene ved kanalarbejdet og de 73 øre. Selv om Bahnsons forklaring i virkeligheden nærmest be-

Foruden jordarbejderne byggedes der ved Husumenceinten i oktober 1889 et krudtmagasin, batar-duer, kaponierer og boliger til opsynspersonalet. Endvidere blev der gravet et underløb under Harestrup å, og de dele af Husumenceinten, som stod færdige, blev heget og beplantet. Samtidig arbejdedes der på alle fire afsnit af Vestenceinten, på Gammelmossegårdsfortet, Christiansholmsbatteriet og på Stenmarken ved Aunsøgaard (grusgrav og skærvefabrik i Nordvestsjælland). I oktober 1889 arbejdede godt og vel 1.600 arbejdere på den del af befæstningen, som hørte under Krigsbestyrelsen, heraf var ca. 1.280 arbejdsmænd. Foto: Tøjhusmuseet.

kræftede Matzens meget generelle og mørke fremstilling, og selv om Bahnson langt fra lovede at gøre mindre brug af private entreprenører i fremtiden, så erklærede Matzen sig dog tilfreds med krigsministerens svar.⁶⁴ Alligevel kan forespørgslen godt have tjent bredere formål end blot at lade krigsministeren udtale sig. Henning Matzen havde nære forbindelser til en samtidig spirende antisocialistisk arbejderbevægelse. Og bevægelsen kunne naturligvis ikke i længden leve med, at dens loyale støtte til regeringen blev modsvaret af arbejdsforhold som dem ved kanalen.

Arbejdernes sag måtte dog tales mindre spagfærdigt, end det blev gjort af

højremanden Matzen. Godt og vel to måneder senere blev der ved Ermelundskanalen åbnet adgang for udenlandsk arbejdskraft, og agenter rejste til Sverige for at hverve arbejdere. Der var igen udbrudt strejke.

Arbejderne såvel ved Ermelundskanalen som ved Garderhøjfortet krævede daglønnen forhøjet fra 2 kr. 40 øre til 2 kr. 75 øre. En forhøjelse af daglønnen var normal om foråret, hvor arbejdsdagen også blev længere. Ved mellemkomst af Arbejdsmændenes Forbund blev der nedsat et strejkeudvalg på tre mand, som skulle søge forhandling med entreprenørerne. Dagen efter ankom de første 50 svenskere med toget til

Lyngby banegård. Herfra blev de af gendarmerne eskorteret ud til arbejdspladsen. Et par dage senere opgav kanalarbejderne strejken. De havde hørt, at ikke mindre end 150 svenskere var blevet ansat.⁶⁵

Nogle af svenskerne vendte om, når de erfarede, at de skulle agere skruebrækkere. Andre var måske ligeglade. Andre igen havde sat sig i gæld på grund af rejseomkostninger og indfæstningsgebyr og kunne ikke vende om. Det sydlige Sverige var blevet gennemtrawlet af kommissionær S. Olsson, som havde lovet de svenske arbejdere fast arbejde i ti år til en dagløn af 2 kr. 40 øre. Det faste arbejde var blevet svenskerne garanteret ved udstedelsen af en fæsteseddel. Den kostede 3 kr. Rejseudgifterne stod i ca. 7 kr.⁶⁶

To forsøg på at fastslå svenskernes andel af det samlede antal fæstningsarbejdere har givet meget forskellige resultater. Fra juli til december 1888 er det konstateret, at 7,8% af de beskæftigede ved Husum-enceinten var svenskere (og kun 0,8% havde Sverige som deres seneste opholdssted).⁶⁷ For Vestenceinten i samme periode er tallet anslået til 33%.⁶⁸ Tager man svenskerne ud af undersøgelserne, fordeler danskerne sig med noget over halvdelen fra landdistrikterne og her med en naturlig overvægt på de københavnske omegnskommuner – resten kom fra København og provinskøbstæderne.

En del af svenskerne var uden tvivl blevet ansat på lige fod med danskere, fordi de som landarbejdere havde haft fast bopæl i landet i mindst fem år; men det forklarer selvsagt ikke den påviste difference. Derimod kan der være grund til at hæfte sig ved, at undersøgelserne omfatter to forskellige enceinter.

I perioden juli til december 1888 forekom ingen strejker ved Husum-enceinten. Ved Vest-enceinten strejkede 300–400 mand i august 1888.⁶⁹ Eftersom strejker kunne give Krigsbestyrelsen anledning til at dispensere fra klausu-

len om dansk arbejdskraft, er det naturligt at søge forklaringen på de store udsving netop i strejkerne. Det betyder samtidig, at svenskerne ikke kun var svenskere. En vekslende andel af dem var også skruebrækkere.

Svenskernes behandling

Ser man på, hvordan *Social-Demokraten* omtalte skruebrækkere, fik svenskerne nærmest positiv særbehandling.⁷⁰ Avisen belyste de omstændigheder, hvorunder svenskerne var kommet til Danmark. Ganske vist kunne det ikke vække klassefællernes respekt, at svenskerne var blevet bondefanget; men det forbandt dog trods alt skruebrækkeriet med en vis uskyld.

I Lyngby nægtede flere logiværter at udleje til svenskerne. *Social-Demokraten* skrev: *Vore svenske Brødre faar vedblivende en ilde Medfart i Lyngby.*⁷¹

I april 1888 indsendte Arbejdsmændenes Forbund i København et andragende til krigsministeren. Heri anmodede man om 1) at der ved antagelsen af folk til arbejdet under ministeriet blev lagt særlig vægt på, at de var danskere eller havde fast bopæl i Danmark; 2) at lønnen april-september måtte blive forhøjet til 3,50 kr., til 3 kr. i månederne marts, oktober og november og til 2,66 kr. i de tre vintermåneder; 3) at arbejdstiden i sommermånederne blev forkortet med timen fra 6 til 7 om aftenen; og 4) at der blev ført tilsyn med fæstemænd og agenter, således at disse ikke gav falske løfter, og at der ikke blev antaget flere folk, end der var beskæftigelse til.

Krigsministeren svarede: At den i øvrigt allerede eksisterende bestemmelse om dansk arbejdskraft blev overholdt, så vidt omstændighederne tillod det. At det kunne få uoverskuelige konsekvenser, hvis Krigsministeriet pludselig fastsatte en normalløn, der eventuelt

kunne stå i misforhold til arbejdets værdi – og at ministeriet i øvrigt ønskede sine arbejder udført så billigt som muligt. Da befæstningsarbejderne ansås for påtrængende, kunne arbejdstiden ikke indskrænkes. Endelig havde Krigsministeriet ikke midler til at føre tilsyn med agenter og fæstemænd.⁷²

Ved et møde for alle fæstningsarbejdere fastslog et medlem af bestyrelsen for Arbejdsmændenes Forbund, at skulle arbejderne opnå noget, måtte de selv tage fat. I resolutionen hed det, at regeringen trods sine gentagne løfter så åbenbart ikke havde til hensigt at lindre den nød, arbejdsløsheden forårsagede. Derfor vedtog forsamlingen at slutte sig til Arbejdsmændenes Forbund.⁷³ Og forbundet tog herefter for alvor fat på organiseringen af fæstningsarbejderne. Der blev afholdt en række møder, et par stykker også på lokal opfordring. Desuden lod bestyrelsen forretningsfører Hermansen rejse ud og undersøge forholdene. Han hæftede sig ved mangelfuld lønudbetaling, uretmæssige afskedigelser – og tilstedeværelsen af svenskere, som blev foretrukket for danskere.⁷⁴

Hermansens undersøgelser resulterede i artikler om forholdene i *Social-Demokraten*; men i øvrigt var det meningen at samle stof til en klage til krigsministeren. I midten af juni konstaterede Hermansen, at der nu ikke længere blev ansat svenskere, så klagen blev udsat.⁷⁵

Det var altså særlig svenskerne, man ville til livs!?

Svenskerne – eller rettere klausulen om fortrinsvis at anvende dansk arbejdskraft – var det, forbundet »havde på« krigsministeren. Her var et konkret løfte, som krigsministeren burde kunne stilles til ansvar for, og her kunne ligge væsentlige byggesten til en lønbarriere. For arbejdsmændene blev tilgangen af arbejdskraft ikke som i andre fag begrænset af faglige kriterier. Arbejdsmand kunne enhver, der havde sin før-

lighed, blive. I lønkamp gav det ikke just arbejdsmændene en heldig stilling.

Fæstningsarbejdergruppen havde i høj grad den for arbejdsmændene karakteristiske brogede sammensætning med en stor andel af landarbejdere. De udgjorde ikke noget godt organiseringspotentiale. Derfor blev organisationen også meget afhængig af succes og modsat meget sårbar over for tabte strejker og for de dårlige erfaringer, skruebrækere – hvad enten de nu var danske eller svenske – efterlod sig. Havde krigsministeren indfriet sit løfte, ville forbundets bestræbelser på at forbedre arbejderens vilkår have syntes mindre udsigtsløse, og det igen kunne have haft afgørende betydning for organiseringsgennemslagskraft blandt arbejderne.

Forståelsen for arbejdsmandsforbundets handlemåde behøver ikke at tilsløre det rent principielle i metoden. Forbundet gjorde køb på internationalismen – ikke som udtryk for en anti-svensk holdning, men for at drage nytte af et krigsministerielt løfte. Håbet om at opnå en taktisk fordel fik arbejdsmandsforbundet til at skelne mellem svenskere og danskere, selv når de svenske arbejdere ikke strejkede. Med netop denne skelnen – uden for spørgsmålet om skruebrækkeri – brød arbejdsmandsforbundet med det internationale princip.

Tonen i *Social-Demokraten* vedblev ikke at være undskyldende og forklarende over for svenskerne. Navnlig i *Social-Demokratens* artikel fra den 25. oktober 1887 er den bristede tålmodighed tydelig: *Der er blandt den store Mængde fremmed Arbejdskraft, som særlig er kommen hertil fra Sverige, en Del Individer, der er saa ubehagelige, at man kun kan tænke sig dem i Selskab med Gendarmer, og disse to Parter ligger da ogsaa i stadig Fejde, under hvilken henholdsvis Knive og Sabler danner det truende Moment.* Fortsættelsen lyder dog: *Det er Højres Betalingsvilkår, som har*

Ved arbejdet på selve volden tjente en arbejdsmand i oktober 1889 2,50 kr. Arbejdede han på akkord, kunne han opnå en dagløn på 2,70 kr. Håndværkere og formænd tjente mellem 4 og 6 kr. om dagen. I september, hvor fæstningsbyggeriet skulle konkurrere med høstarbejdet, tjente en arbejdsmand mellem 3 kr. og 3,33 kr. Fæstningsarbejdernes løn kom langsomt på højde med niveauet i København. De mange spontane arbejdsnedlæggelser i begyndelsen blev afløst af færre, men mere velafrettede strejker på det strategisk rette tidspunkt, om sommeren. Uden at fæstningsarbejderne blev velorganiserede, fik det betydning, at Arbejdsmandenes Forbund støttede arbejdernes krav og bragte deres vilkår i fokus. Her ses broen over Husum-Mørkhøj-vejen i oktober 1889, hvor en af de omstridte gendarmere besigtiger arbejdet. Foto: Tøjhusmuseet.

fortrængt dansk Arbejdskraft og udefra skaffet os en Del Personer af tvivlsom Karakter, som sammen med deres hæderlige fattige Landsmænd skal tjene Skillingerne ved »Livssagen«.

Social-Demokraten opdelte altså svenskerne i de tvivlsomme og i deres

hæderlige landsmænd. Hvordan var nu forholdet mellem danske og svenske arbejdere?

I Lyngbys lokale avis kunne man næsten dagligt læse om de urolige fæstningsarbejdere. Slagsmålene var hyppige, og tilsyneladende var svenskerne

involveret i en del. Avisens politinotiser kan være svære at tolke;⁷⁶ men det synes ikke at være det dansk-svenske forhold, der var årsag til skærmydslerne. Derimod gav opsætsighed mod politi og gendarmere og fuldskab ofte anledning til påtale. En enkelt gang kommenterede også *Social-Demokraten* et slagsmål. Det skete under titlen *Blodigt Slagsmaal mellem Svenske og Danske*. Men indholdet svarede strengt taget ikke til overskriften. Fronten gik på tværs af nationaliteterne. Det var en svensker og en dansker, der i fællesskab var udsat for et angreb. Den mest aggressive af de angribende var – stadig ifølge *Social-Demokraten* – en svensker.⁷⁷

Heller ikke politiprotokollen fra Lyngby vidner – for så vidt den overhovedet siger noget indholdsmæssigt om forseelserne – om et specielt dansk-svensk fjendskab. Derimod viser den en klar tendens: Fra juli til december 1887 skete der 40 anholdelser af arbejdere med betegnelsen fæstnings- eller kanalarbejder. 22 svenskere blev anholdt, 14 forskellige danskere og to nordmænd.⁷⁸ I det følgende halvår, fra januar til juni 1888, blev 11 svenskere og 4 danskere anholdt. Går man nu ud fra, at der stadig var flere danskere end svenskere beskæftiget, var altså svenskerne de mest urolige.⁷⁹

Det kan altså have været kendsgerningerne, *Social-Demokraten* skildrede, når den omtalte ubehagelige og tvivlsomme individer som den **ene** del af svenskerne.

Der var dog også en anden gruppe fæstningsarbejdere, som gjorde sig uheldigt bemærket, og det i så høj grad, at den lokale avis efter flere lignende tilfælde ironiserede over, at nu var der til en *Afveksling en jydsk Kanalarbejder, der var bleven svirende og gjorde Spektakler i Lyngby*.⁸⁰

Af de fjorten danske fæstningsarbejdere, der blev anholdt i Lyngby fra juli til december 1887, var de fem jyder, og

en var fynbo. Otte forskellige sjællændere blev anholdt. Et par af sjællænderne figurerede to gange. I det næste halvår blev to eller tre jyder anholdt – én kom fra Fjellerup, men er det Fjellerup i Jylland eller på Fyn? – og en sjællænder. Tager man igen kontingentet i betragtning, var jyderne godt repræsenterede i politiprotokollen.

De arbejdere, som kom langvejs fra, var også i første række dem, der var henvist til kummerlige og interimistiske boligforhold – i bedste fald i barakker eller i logis, hvor flere fæstningsarbejdere ofte delte et værelse – og i værste fald under et dække af løv eller i en høstak. Nogle af svenskerne drog over Sundet til familien om søndagen. Alle befandt de sig til daglig uden det umiddelbare nærvær af familiært ansvar og i et mere »frit« samvær med arbejdskammerater.

En lidt beruset og jovial gendarm klappede en dag et par fæstningsarbejdere på skulderen: *Lad os drikke Dus! Skål (...) vi er jo Børster Allesammen, er det ikke saadan I kalder Jer?*⁸¹

I følge Christian Dansker, selv børste omkring første verdenskrig, er *En Børste (...) en periodisk hårdtarbejdende jordarbejder og lignende og periodisk vagabond*. Blandt børsterne fandtes et hierarki med jernbanebørsterne som de højest rangerende, længere nede befandt herregårdsbørsterne sig. Desuden drejede det sig om *at have et fint børstenavn og kunne præstere de største kraftydelse, ved f.eks. læsning af tipvogne, spigring af jernbanespor eller i drik og slagsmål*.⁸² Børsterne sang til arbejdet. Det var i første række for at holde rytmen – men havde de tilskuere, kunne der også forekomme strofer, *hvor hentydningerne til den kvindelige anatomi var temmelig frimodige*.⁸³

Ved det danske jernbanebyggeri i slutningen af 1880'erne beskæftigedes en del svenske jernbanebørster.⁸⁴ De og deres danske fæller var at betragte som faglært arbejdskraft⁸⁵ – og det gjaldt vel

også ved anlægget af jernbanesporene langs den københavnske befæstnings enceinter.

Også arbejdskraftens ustabilitet indikerer, at vi kan benytte Christian Danskers børstedefinition til at karakterisere **nogle** af fæstningsarbejderne. En stikprøveundersøgelse med 130 udtagne arbejdere ved Vestvolden 1888–1890 har vist, at 26% af arbejderne forlod jobbet, før der var gået fjorten dage. Kun 13% blev mere end et halvt år.⁸⁶

Vandrearbejdere eller børster må ved en ren logisk betragtning være overrepræsenterede blandt de grupper af arbejdere, som havde et forholdsvis fjernt hjemsted. Der er altså ikke noget underligt i, at svenskere og jyder kunne forekomme mere urolige end andre.

Af kildernes manglende vidnesbyrd derom⁸⁷ kan ikke uden videre sluttes, at danske og svenske arbejdere levede i samdrægtighed. Det ville næsten være underligt, om ikke svenskernes skruebrækkerrolle affødte i det mindste midlertidigt fjendskab. Men også i børstehierarkiet lå der at dømme efter Christian Danskers beskrivelse konfliktstof. Det er imidlertid et spørgsmål, om den væsentligste kilde til uro og slagsmål skal søges internt i fæstningsarbejdergruppen.

Arbejderne i lokalsamfundet

Københavns omegn blev i én henseende rustet til ankomsten af det store kontingent af arbejdssøgende. I Lyngby, Ordrup, Utterslev (og Sundby) oprettede gendarmekorpsset permanente stationer. Hvor faste stationer som regel var bemandede med 2–4 gendarmere, udgjorde gendarmstationerne i Københavns omegn en undtagelse herfra med en bemanning på 8–15 gendarmere.⁸⁸ Dertil kom midlertidige stationer som den, der var i funktion, mens Gladsaxe-fortet blev bygget.

I Lyngby blev gendarmene indkvar-

teret den 11. juni 1886 på Sorgenfri. Herfra patruljerede de dagligt ud til Garderhøjfortet – pr. 12. juli i to hold å to gendarmere, hver patrulje med en varighed af 5–6 timer.⁸⁹ Der blev opført et vagt hus ved fortet, og området blev indhegnet.

Forholdet mellem fæstningsarbejderne og deres militære opsynsmænd beskrev *Social-Demokraten* kort og fyndigt: *slidende Arbejdsmænd og drivende Gendarmere (...) passer ind i hinandens Tilværelse som en smældende Knaldespisk til et træet Forspand*.⁹⁰ Arbejderne bøjede nok for det meste nakken og kløede på med det slidsomme arbejde; men det kom nu heller ikke sjældent til arbejdsnedlæggelser, og så var gendarmene hurtigt på pletten.⁹¹ Tilsynet vakte irritation, og greb gendarmene ind i konflikter arbejderne indbyrdes, vendte slagsbrødrene ofte deres vrede mod gendarmene.⁹² Et frimodigt *Ned med Estrup* opfattede nærtagende gendarmere som møntet på dem; men den anholdte synder undskyldte sig med, at det *kun var et Mundheld, som han ofte benyttede*.⁹³

Gendarmene førte også opsyn med barakkerne, hvor nogle af arbejderne var indkvarterede, og de greb ind ved konflikter i marketenderiet. En enkelt gang hændte det, at en gendarm fungerede som et slags arbejdstilsyn. Det var ved det konkurstruede kanalarbejde, hvor forholdene antog en så faretruende karakter, at gendarmen simpelthen standsede arbejdet for en tid. Der forefaldt i det hele taget mange arbejdsulykker ved fæstningsbyggeriet. Gendarmene gjorde sig her ofte nyttige og forestod transporten af den forulykkede.⁹⁴

I eftersommeren 1889, hvor fæstningsbyggeriet ebbede ud omkring Lyngby, gik der rygter om, at gendarmstationen skulle nedlægges. Det foranledigede lyngbyborgerne til at iværksætte en underskriftindsamling med det formål at bibeholde gendarmstatio-

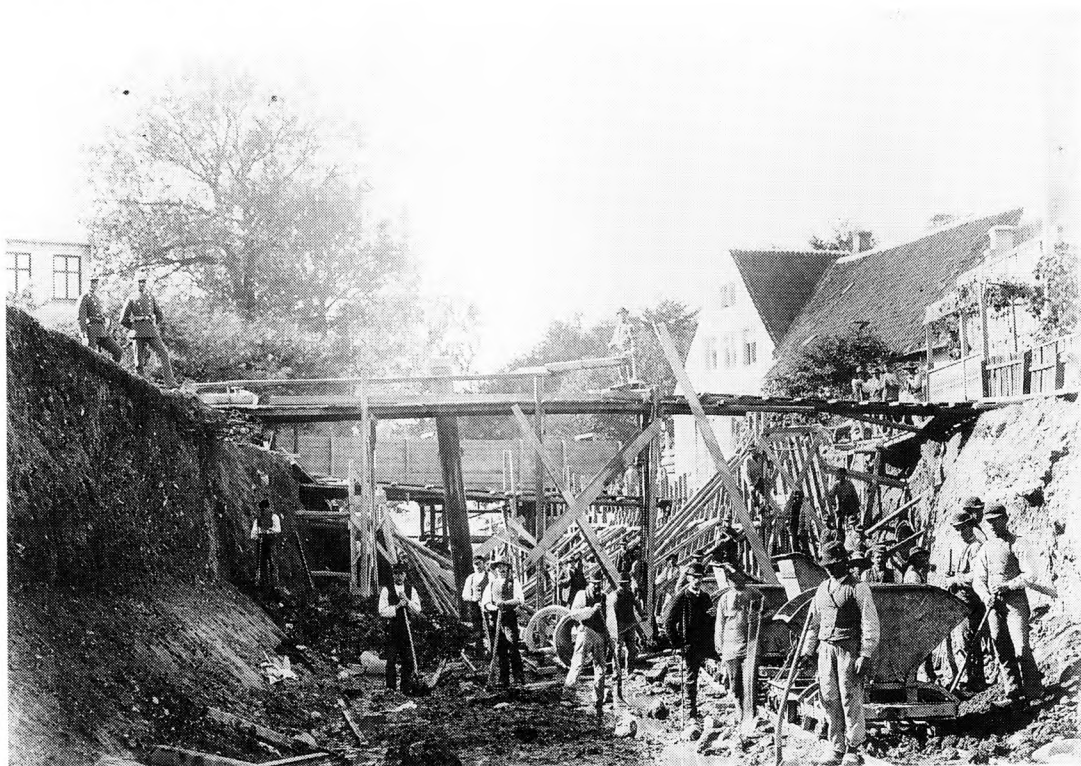
Før provisorietiden var store dele af Venstre positive over for en befæstning fra søsiden. Men i 1889, da regeringen forelagde et lovforslag om en styrkelse af søbefæstningen, havde byggeriet af landbefæstningen allerede lagt beslag på store dele af det finansielle overskud. Ydermere blev Middelgrundsfortet betragtet som en del af den nu mere eller mindre virkeliggjorte landbefæstning. Efter lovforslagets fremlæggelse i Folketinget blev det sendt i udvalg. En udvalgsbetænkning med kras kritik af forslaget var på trapperne, da regeringen i januar 1890 udskrev folketingsvalg. I samlingens anden afdeling blev forslaget taget op på ny, nu med en reduktion af budgettet på 25%. Forslaget blev forkastet. På billedet, som er fra juni 1893, udskyller arbejdere sandfyld i forbindelse med byggeriet af Middelgrundsfortet. Foto: Tøjhususeet.

nen på Sorgenfri. Der var stadig brug for gendarmerne, for fæstningsarbejderne blev nemlig i området og tog høstarbejde på de omkringliggende gårde.⁹⁵ Gendarmstationens nedlæggelse har formentlig været et løst rygte, gendarmerne blev i Lyngby provisorietiden ud.

Det var ikke i alle tilfælde, at de bofaste tog gendarmernes parti over for fæstningsarbejderne. Omkring kl. halv ti en majaften 1889 havde ca. 200 fortarbejdere samlet sig til et »opløb« i Hussums omegn, og gendarmerne blev til-

kaldt.⁹⁶ Det var en mælkeforpagter, om hvem *Social-Demokraten* oplyste, at han sympatiserede med højreregeringen, som var blevet bekymret over den store mængde arbejdere. I virkeligheden hyggede de sig, stadig i følge arbejderorganet, blot i et lille skov anlæg med sang og harmonikaspil.⁹⁷ Hverken politi eller gendarmeriets specielle Husumpatrulje kunne få mængden til at opløse sig, selv om gendarmerne trak sablerne og brugte dem. Der måtte indhentes yderligere forstærkning af fire gendar-

Til ære for fotografen står arbejderne stille et øjeblik. De er ellers i gang med at beklæde kanalen gennem Lyngby. Ved broen, i venstre side, står to ingeniørofficerer. Fotografiet er fra efteråret 1887. Foto: Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune.

mer fra stationen i Utterslev. Dermed udviklede affæren sig næsten til et regulært slag, hvori tilsyneladende en god del af byen blev inddraget. Flere måske bare lidt nysgerrige hussummer fik besked på at holde sig inden døre. Vægrede de sig, blev de noteret. En røgter kom for skade at stå i vejen for gendarmene og blev puffet, stødt og slået med sablen. En arbejdsmand, der forsøgte at lægge sig imellem røgteren og gendarmene, blev anholdt. En pige blev noteret, da hun havde råbt nogle opmuntrende ord til de kæmpende arbejdere. Af fæstningsarbejderne blev i alt fem anholdt. Den ene af dem for at have foreslået et hurra for gendarmene. Af de fire andre havde i hvert fald den ene sat sig fysisk til modværge bevæbnet med et skovleskaft – eller, som det hed i gendarmdagbogen, gjort

sig skyldig i *overlagt Vold mod Gendarm*. Efter en time var ordenen genoprettet; men gendarmene var på vagt. I løbet af de følgende dage galoperede de ofte gennem byen, Husum var i *en slags Belejringsstilstand*.⁹⁸ Ved en anden lejlighed samlede det meste af Brøndbyvester sig imod en gendarm, som gik bersærker gang. Han fik tævet tre mand, heraf én fæstningsarbejder, før brøndbyvesterne fik ham afvæbnet. Bagefter udlovede han en dusør på 10 kr. for at få sin sabel igen; men det nyttede ham ikke noget.⁹⁹

Synet på gendarmene var ligesom holdningen til Københavns befæstning ret snævert forbundet med politisk observans. Lyngbys borgerskab kunne have deres grunde til at være tolerante over for gendarmenes ordenshåndhævelse, omvendt kunne landbefolkningen

i Husum tage fæstningsarbejdernes parti over for gendarmerne, fordi gendarmerne var en torn i øjet på alle, der ikke var specielt regeringsvenlige. Derfor skal man ikke af f.eks. Husum-affæren forledes til at tro, at der fandtes et helt igennem harmonisk forhold mellem lokalbefolkningen og fæstningsarbejderne. Tilflytterne var decideret ilde lidt af tjenestekarlene, fortæller Lars Peter Gratlöv i sine erindringer. Han arbejdede selv i et par perioder på befæstningen. Årsagen til spliden var, at pigerne på egnen foretrak *de fremmede*, når der var dans på kroen.¹⁰⁰ I august 1888 blev fire tjenestekarle hver idømt en bøde på 10 kr. for at have overfaldet to fortarbejdere.¹⁰¹ Også i andre tilfælde blev fæstningsarbejdere udsat for overgreb – uden dermed at påstå, at de i almindelighed var uskyldige ofre.¹⁰²

Efter fæstningsbyggeriets første år, hvor arbejderne i mange tilfælde havde overnattet i høstakke,¹⁰³ blev der bygget barakker til arbejdernes indlogering. Barakkerne bestod af ti soverum, som hver målte knap 2 m × 2,5 m. I soverummene var fem trækasser, tre på gulvet og to hævet derover. Fuldt belagt var der mindre end en kvadratmeter pr. mand. En fuldvoksen mand kunne ikke ligge udstrakt i trækassen, som var nødtørftigt udstyret med en madras og et tæppe.¹⁰⁴ Ved barakkerne blev opført detentionslokaler, som i øvrigt ofte var belagt.¹⁰⁵ Barakkernes beboere kunne købe deres daglige forplejning i markettenderierne. Maden var dog af en så ringe kvalitet, at arbejderne, hvis ellers ikke det blev dem forbudt, helst købte fødevarerne ude i byen.

Havde arbejderne muligheden for det, foretrak langt de fleste at indlogere sig privat,¹⁰⁶ og det kunne ikke andet end få stor betydning for lokalsamfundet. Mørkhøj havde ved folketællingen i februar 1890 155 indbyggere. Af disse 155 var 11 beskæftiget ved Københavns befæstning. En af de 11 var selv mørkhøjer og familiefar. To fæstningsarbejdere

var indlogeret i ét hus, og hos købmanden boede der otte.¹⁰⁷ Det var som nævnt om vinteren, i februar 1890 – hvor det krigsministerielle fæstningsbyggeri »kun« beskæftigede ca. 960 arbejdere. Sommeren forinden var maksimum nået med godt og vel 2200 arbejdere. Da har befolkningen i Mørkhøj også haft en noget anden sammensætning.

Fra juli til november 1888 flyttede 25 arbejdere, som var beskæftiget ved Husum- og Vestenceinten, til Mørkhøj. Der kan også være kommet nogle, som arbejdede på det nærliggende Tinghøjbatteri, men herfra findes der ikke protokoller over arbejderne. Året efter, i 1889, indlogerede 24 enceintearbejdere sig i Mørkhøj. To af de 24 havde også boet i landsbyen året før. Nogle har sikkert som i 1890 »overvintret« i Mørkhøj og har arbejdet videre på befæstningen. Det betyder, at de ikke er opført på ny i protokollerne for 1889. For Mørkhøj som helhed er det næppe for højt sat at anslå antallet af fæstningsarbejdere til 30 i højsæsonen, svarende til 20% af Mørkhøjs indbyggere. Dertil kommer, at de mange nye mørkhøjere boede temmelig koncentreret i få huse. Ser man bort fra landsbyens otte gårde, hvor der ikke boede nogen, udgjorde 30 fæstningsarbejdere 33% af Mørkhøjs befolkning. Det er allerede nævnt, at købmanden i 1890 havde otte indlogeret. Fra juli 1888 til februar 1890 boede der i alt 27 forskellige fæstningsarbejdere hos købmanden, om end ikke på én gang. En anden logivært var husmand og indsidder Jens Nielsen, som selv havde fire hjemmeboende børn. I løbet af 1888 fik han seks fæstningsarbejdere på logi og i 1889 fem. Jens Nielsen boede i den anden ende af købmandsgården. Hos en kludesamler og daglejer indlogerede fem fæstningsarbejdere sig i løbet af 1888. I 1889 kom en enkelt tilrejsende.

Den store koncentration af fæstningsarbejdere i enkelte huse var ikke noget enestående for Mørkhøj. F.eks. boede

der i januar 1889 otte hos hjulmanden i Brøndbyvester.¹⁰⁸

Størsteparten af de fæstningsarbejdere, som slog sig ned i Mørkhøj, var, ligesom fæstningsarbejderne generelt, ugifte. Der var tilsyneladende ingen svenskere i landsbyen, hvilket dog ikke kan overraske, da mørkhøjerne næsten alle arbejdede på den svenskerfattige Husum-enceinte (frem for Vest-enceinten).

Hvor stor begejstringen har været for tilflytterne, er ikke til at sige, en ekstra indtjeningsmulighed især for en købmand har de jo udgjort. Det fungerede tilsyneladende, købmanden tabte ikke tålmodigheden, men vedblev at indlogere fæstningsarbejdere – og et par stykker kom tilbage til samme logi. Fra gendarmdagbøgerne kendes ingen eksempler på uro i Mørkhøj. Det samme fredelige billede synes politiprotokollen at give.¹⁰⁹

Oppe i Lyngby holdt den regeringsvenlige *Kjøbenhavns Amts-Avis* øje med fæstningsarbejderne. Alligevel var heller ikke den videre meddelsom. Betegnende er følgende notits fra den 7. september 1886: *For Gadespektakler maatte 8 Kanalarbejdere i Morges betale Mulkt paa Politistationen*. Man skulle tro, at et talerør for ro og orden havde gjort mere ud af den ikke helt lille affære, så meget mere som episoden ikke var enestående. Forklaringen skal sikkert søges i, at avisen var pro-befæstning, og den kunne som regeringsloyalt organ ikke dvæle for meget ved fæstningsbyggeriets bivirkninger. I løbet af 1887 forefaldt dog så mange tilfælde af druk, slagsmål og uterlighed, at avisen erstattede den tørt konstaterende tone med en mere besk og ironisk.

Mere utilsløret var Lyngby-borgerens forargelse, som den fremstod i et læserbrev i marts 1887: *Hr Redaktør! Kunde der ikke gjøres Noget for, at ikke de Arbejdere, der ere beskjæftigede ved Pæledramningen ved Broen <over kanalen> bag Byen, paa en saa infam*

*Maade, som Tilfældet er hver Dag, foreulemper Vejfarende med deres vederstyggelige Opsange og Viser? Det er en ligefrem Skandale, hvad der her foregaar, og det bør paa ingen som helst Maade tillades.*¹¹⁰ Redaktøren svarede, at det bedste ville være at afspærre vejen, så længe arbejdet stod på.

Bag de vederstyggelige opsange og visers anes Christian Danskers beskrivelse af børsterne, og i lyngby-avisens politinotitser går provokationerne igen. Tilsyneladende kunne de også tage en mere bevidst drejning, som når fæstningsarbejderne *toge Anledning af Missionshusets Indvielse* til piben, støjen og uanstændig optræden.¹¹¹ Den 4. december 1887 om aftenen var spektaklerne særlig voldsomme. Et stort opbud af politi og gendarmeri var opstillet uden for Hotel Rustenborg. Her afholdt kredsens højrevælgerforening sin generalforsamling. Tre kanalarbejdere ragede uklar med gendarmerne. I første omgang blev arbejderne sendt i detentionen; men et senere retsligt efterspil resulterede i bøder og fængselsstraf. Den ene af kanalarbejderne var allerede tre gange tidligere blevet idømt bøder for vold og fornærmelser mod politi og gendarmeri. Også uden for Hotel Lyngby brød et slagsmål løs, og kl. 22 havde uroen bredt sig til Lyngby bondeby, hvor nogle kanalarbejdere hylende og bandende terroriserede gaderne.¹¹²

Var der i disse tilfælde end en mere eller mindre klar adresse, så lod børsterne sig ikke indfange i det traditionelle partipolitiske mønster. Nok var de i klar modsætning til det borgerlige samfund, men organisere sig ville de »rigtige« børster, frie fugle som de var, kun sjældent.¹¹³

Det rendyrkede børstelivs »fra hånden og i munden« kunne være nok så generende for arbejdsgiverne. Det nyttede ikke at forhøje lønnen, konstaterede *Berlingske Tidende* i april 1888. Selv om indtjeningen var ringere ved høstarbejdet, så greb arbejderne i au-

gust-september muligheden for lidt afveksling. Desuden var høstgilderne et gevaldigt trækplaster. *Men der er endnu en anden Vanskelighed forbunden med den højere Arbejds løn (...) og det er, at en meget stor Deel af Arbejderne, naar de tjene mere, end de netop behøve, holde Ferie, indtil det tjente Overskud er opbrugt, og saa først melde sig paany til Arbejde.*¹¹⁴ Særlig om mandagen blev mange arbejdere borte. Noget kunne dog til held for Lyngby-borgerens sjælefred kue børsterne: *Den strænge Kulde og den mindre Arbejdsfortjeneste synes at bevirke mindre Tilbøjelighed til Spektakler, og der har navnlig i den senere Tid været langt mindre Uorden i eller ved Værtshusene.*¹¹⁵

Fæstningsbyggere, nationalitet og identitet

Fæstningsarbejderne var indadtil en meget uensartet og broget forsamling, bestående af vandrearbejdere (børster), landarbejdere og københavnske arbejdsmænd for blot at nævne nogle »kategorier«. Deres syn på samfundet var lige så forskelligt som de selv. Foruden børster og provokatører var der ifølge det lokale højreorgan også højre- og kongetro kanalarbejdere, som byggede æresport, da en af Højres vælgerforeninger gæstede Lyngby. Endvidere var der fagligt organiserede arbejdere, som tog aktivt del i bestyrelsesarbejdet såvel som i bestræbelserne på at forbedre arbejdsforholdene.¹¹⁶

Forskelligheden til trods måtte gruppen som helhed udgøre et fremmedelement i lokalsamfundet. Især i en by som Lyngby resulterede det i et anstrengt forhold. Forklaringen skal sikkert søges i byens sociale struktur, som ikke tillod nogen integrering af fæstningsarbejderne. Til inddelere, kludesamlere og høkere i Mørkhøj var skellet derimod ikke stort; i landsbysamfundene var

konflikterne netop »konkurrencebetonede« fæstningsarbejdere og tjenestekarle imellem.

Dér, hvor det nationale tilhørsforhold spillede en rolle, var det primært begrundet i konkret konfliktstof uden for det egentlig nationale. Blandt arbejderne indbyrdes gjaldt det skruebrækkerproblematikken, og i lokalsamfundet det forhold, at svenskerne (og jyderne!) havde dårligere indkvarteringsforhold og derfor større anledning til at søge ud på gaderne og slå sig løs, og at de særligt livlige børster i det mindste med en matematisk betragtning som vandrearbejdere måtte være overrepræsenterede blandt svenskerne. At disse konkrete forhold fik en afsmittende effekt på det generelle syn på svenskerne kan naturligvis ikke udelukkes.

For selvbeskatterne gemte det nationale sig som et selvfølgelig grundlag. Tabet af Sønderjylland i 1864 var en væsentlig drivfjeder for initiativtagerne til forsvarsbevægelsen, hvor der også var et ægte ønske om en ordening af forsvaret. Forsvarsbevægelsen havde til mål at rejse et folkeligt krav og få politikerne til at lytte til kravet. Med selvbeskatningen var politikerne sat ud af spillet. I kraft af selvbeskatternes disrespect for demokratiet kunne de selv omsætte gode viljer til handling. Metoden var ikke grebet ud af luften, tendenser på den politiske arena tilskyndede til selvtægten, og for opbakningen til højrepartiet og til regeringen virkede det private fortbyggeri samlende og identitetsskabende.

Flere momenter forklarer tilslutningen til forsvarsforeningernes antidemokratiske udbryderorganisation, »Selvbeskatningen«. Den førte en følelses- og stemningsmættet agitation. Den besad 'sandheden': Sagkundskaben havde »fastslået« Københavns landbefæstning som løsningen på forsvarsspørgsmålet. Endvidere gav organisationen sine tilhængere den positive fornemmelse af at kunne gøre noget. De penge, som selv-

Med inspiration fra lignende københavnske korps blev der i Lyngby taget initiativ til dannelsen af »Den lille Garde«. Garden optog raske og velskabte drenge i alderen fra 10 til 14 år, og formålet var at vække drengenes lyst til den militære gerning. Lyngbys lille Garde blev en realitet i 1887. Efter ca. 14 dage var der indrulleret 54 små soldater – som gardens medlemmer kaldtes. De blev udstyret med røde garderhuer med hvide snore og kvast, skulderrem og brødposer samt bevæbnet med gevær og sabel. 2 gange om ugen var der øvelser med march og eksercits. Til at eksercere sig havde de små soldater dels en gendarmsergent dels en løjtnant i hæren. Begge skulle efter sigende have udført deres opgave med iver og nidkærhed. I 1888, hvor billedet er taget, blev det nødvendigt at annoncere øvelserne i avisen og forvente fuldt fremmøde. Der blev desuden arrangeret en udflugt til Frederiksborg med efterfølgende bal på Hotel Rustenborg med forud inviterede Damer. Lige meget nyttede det, sommeren 1888 blev tilsyneladende gardens anden og sidste sæson. Foto: Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune.

beskatterne ofrede, fik de rigeligt igen i form af identitet og selvfølelse. De fik den fjerne fjende, Tyskland, erstattet med en mere nærværende – Venstre, hvis tilhængere havde fået betegnelsen forsvarsnihilister.

Uden at være en massebevægelse besad »Selvbeskatningen« nogle af dens væsentlige karakteristika – og på den baggrund bliver et privat fort nærmest uskyldigt. Var der ikke blevet appelleret til pengepungen, men til næverne, kunne det sociale rekrutteringsgrundlag **alt andet lige**¹¹⁷ være blevet bredere – og udfaldet et ganske anderledes.

Noter

1. *Social-Demokraten* den 27. marts 1886 og *Fædrelandets Forsvar* den 16. april 1886.
2. *Kjøbenhavns Amts-Avis* den 22. august 1887.
3. Arbejdernes sociale vilkår er behandlet i Richard Willerslev: *Danmarks største arbejdsplads*, 1986. I Københavns befæstning og beskæftigelsen, *Erhvervshistorisk Arbog* 1980, har Chr. R. Jansen vurderet den beskæftigelsesmæssige effekt.
4. Kristian Hvidt: *Venstre og Forsvarssagen 1870–1901*, 1971 (1959).
5. Højres delegeretmøde 1895. *Fortrolig Beretning*, 1896, s. 47.

6. Hvidt: *Venstre og Forsvarssagen* (se note 4), s. 100.
7. W. Dinesen: *Et par Ord om »de militaire Sagskyndiges« Foredrag*, 1882, s. 4–5.
8. *Rigsdagstidende* 1881/1882, sp. 1292. Der blev i Folketinget protesteret imod, at Krigsministeriet skulle stå bag folkestemningen. Nielsen medgav, at han intet kunne bevise; men han var ikke alene om sin opfattelse. Nielsen har næppe været vidende om Bahnsons (private) brev.
9. Johs. Clausen: *Om vort Fædrelands Forsvar, Forsvarssagen – fyrretyve Aars Kamp for og imod*, 1907, s. 76.
10. *Dansk Biografisk Leksikon*, artiklerne Johs. Clausen og W.H.O. Madsen.
11. Medlemstallet blev løbende opgivet i *Vort Forsvar*.
12. *Vort Forsvar* den 26. marts 1882.
13. *Tidsskrift for Kvinder* nr. 16, den 27. august 1882.
14. *Tidsskrift for Kvinder* nr. 7, den 8. april 1882.
15. J.N. Madvig: *Den frivillige Selvbeskatning til Fædrelandets Forsvar*, 1885, s. 10. Kanonerne blev indkøbt af W.H.O. Madsen. Var det mon også ham, som op søgte Elfride Fibiger?
16. *Dagens Nyheder*, dec. 1891, *Af Pressens Udtalelser ved Selvbeskatningens Afslutning*, 1892, s. 8.
17. *Vort Forsvar* den 1. juli 1883.
18. Dette også udtrykt i *Vort Forsvar* den 16. maj 1886. Venstre havde som tidligere nævnt et forsvarslovforslag liggende, hvor bevillingerne var betinget af indkomst- og formuesbeskatning.
19. *Vort Forsvar* den 9. september 1883.
20. *Vort Forsvar* den 7. oktober 1885.
21. Såvel kort efter Sofie Jensens første indlæg, nemlig i *Vort Forsvar* den 7. maj 1882, som efter Mørk Hansens indlæg den 7. oktober 1883. Heri konstaterede redaktøren dog, at Mørk Hansens forslag havde fundet genklang.
22. *Fædrelandets Forsvar* den 12. november 1885 og den 31. december 1891, *Vort Forsvar* den 5. april 1885, B.
23. Fra begyndelsen af 1882 var der ikke dannet nye forsvarsforeninger. I sidste halvår af 1885 skød fire nye foreninger op (*Vort Forsvar* den 10. januar 1886, B). Forsvarsmøderne blev dog nu især holdt i Selvbeskatningens regi: I alt 550 i perioden marts 1885 til januar 1892. Inden for et tilsvarende tidsrum afholdtes i de gamle forsvarsforeninger 118 foredragsmøder.
24. *Vort Forsvar* den 16. maj 1886.
25. *Vort Forsvar* den 27. december 1885.
26. J.J. Bahnson: *Forsvarsvæsenets Udvikling i den sidste Menneskealder*, 1896, s. 63.
27. Rigsarkivet: Ingeniørkorpsets arkiv: Indkomne fortrolige skrivelser, 26.5.1886, 22.3.1887, 3.5.1887 og 27.7.1887.
28. *Vort Forsvar* den 15. november 1885.
29. *Vort Forsvar* f.eks. den 10. januar 1886.
30. *Vort Forsvar* den 20. februar 1887.
31. *Vort Forsvar* den 20. marts 1887. Afbestillingerne efterlod dog ikke synlige spor i *Vort Forsvars* opgivelser over antallet af abonnenter.
32. Organisation, Forretningsorden og Vejledning til Gennemførelse af den frivillige Selvbeskatning til Forsvarets Fremme, *Fædrelandets Forsvar* den 28. marts 1886.
33. *Vort Forsvar* den 29. november 1885, *Fædrelandets Forsvar* den 20. maj 1886 og den 17. januar 1887.
34. *Vort Forsvar* den 27. december 1885.
35. J.N. Madvig: *Den frivillige Selvbeskatning til Fædrelandets Forsvar*, 1885, s. 16.
36. Organisation, Forretningsorden og Vejledning..., se note 32.
37. *Kjøbenhavns Amts-Avis* den 9. juli 1887.
38. *Fædrelandets Forsvar* den 28. marts 1886 og den 31. december 1891. De 1,7 mio. kr. er inkl. de beløb, som indkom ved fester, lotterier m.v.
39. *Fædrelandets Forsvar* den 16. april 1886 og *Vort Forsvar* den 18. april 1886.
40. Rigsarkivet: Ingeniørkorpsets arkiv: Indkomne fortrolige skrivelser. Bahnsons brev af 3.9.1887 til Selvbeskatningens forretningsudvalg er som en del andre bilag til Sommerfeldts skrivelse af 13.11.1887.
41. *Fædrelandets Forsvar* den 31. december 1891. Rigsarkivet: Krigsministeriets 4. kontor (4–220), Rigsarkivet: Ingeniørkorpsets arbejdsrapporter vedr. Københavns landbefæstning 1888–1893.
42. *Vort Forsvar* den 29. november 1885.
43. *Fædrelandets Forsvar* den 28. marts 1886.
44. En gammel Artillerist: *Den frivillige Selvbeskatning*, 1886, s. 6.
45. Rigsarkivet: Ingeniørkorpsets arkiv: Indkomne fortrolige Skrivelser 19.3.1886.
46. Sst. 13.11.1887.
47. Sst. Brev af 18.3.1890 fra *Selvbeskatningens* formand til foreningens ingeniørkontor (Sommerfeldt). Brevet vedlægges Sommerfeldts eget til ingeniørkorpsets chef dat. 21.3.1890. Til illustration af Sommerfeldts loyalitet og stilling kan citeres: ...at der for Tiden ikke vil kunne opgives, hvor stor en Sum der endnu kan ventes stillet til Raadighed af Fædrelandet.

- dets Forsvar til Fortets Supplering med Maskinskyts og Annexbatteri. Som det fremgaar af ovennævnte Skrivelse af 18. ds., vil Foreningen af yderste Evne bestræbe sig for at aflevere Garderhøjfortet i fuldstændig komplet Stand, men den kan ikke opgive et bestemt Beløb, som den ialt vil kunne anvende paa Fortet, fordi den ikke kan gjøre en paalidelig Beregning over sine meget ubestemte Indtægter.
48. Sst. 12.2.1888.
49. A.N. Hvidt: Københavns Befæstning 1886–1962, *Historiske Meddelelser om København* 1964, s. 96.
50. Rigsarkivet: Ingeniørkorpsets arkiv: Indkomne fortrolige Skrivelser. Breve og planer dateret 7.7.1887, 23.8.1887 og 30.8.1887 fra Sommerfeldt som chef for 4de. Ingeniørdirektion under Krigsbestyrelsen kan sammenlignes med breve, som Sommerfeldt skriver i *Fædrelandets Forsvars* ingeniørkontor september 1887.
51. Sst. Brev dateret 2.11.1887 (bilag til Sommerfeldts skrivelse til ingeniørkorpset den 13.11.1887).
52. Sst. Diskussion om priser og det efter Sommerfeldts mening forældede stormfrihedsprincip: September 1887, 13.11.1887 og 29.11.1887. Diskussion med artilleriets chef, general Schreiber om størrelsen af kanonerne: Skrivelser fra Schreiber: 26.5.1886, 22.3.1887. Skrivelser fra Sommerfeldt: 21.2.1887 og 13.11.1887. Krigsminister Bahnson var selv artillerist, og det kan have været udslagsgivende, for kanonerne blev de store, som var svære at pansre. Krigsminister Bahnson til general Ernst 10.12.1887.
53. Sst. Skrivelse fra Bahnson til general Ernst den 7.3.1888. Fra Sommerfeldt og Selvbeskatningen den 8.3.1888: Meddelelse om, at kontrakten er afsluttet. Mere privat forklarer Sommerfeldt om kontraktindgåelsen i et brev til Ernst den 12.3.1888. Allerede den 9.3.1888 kunne *Kjøbenhavns Amts Avis* meddele om indkøbet af kanontårnet.
54. Sst. Indkomne fortrolige skrivelser 7.2.1891 og 20.2.1891.
55. *Danmarks Livssag. Af en Lægmand* (H. Wulff), 1879, s. 17.
56. F.eks. *Social-Demokraten* den 16. februar 1882. Se også Niels Finn Christiansen: *Socialismen og fædrelandet. Arbejderbevægelsen mellem internationalisme og national stolthed 1871–1940*, *Dansk Identitetshistorie* 3, 1992, s. 512–586.
57. Oluf Bertolt m.fl.: *En bygning vi rejser* 1, 1954, s. 164–166.
58. *Social-Demokraten* den 15. december 1885. Mødet er også refereret i *Berlingske Tidende* den 16. december 1885.
59. *Social-Demokraten* den 2. november 1881, den 29. januar 1882 samt den 5. januar 1887.
60. Th. Michelsen: *Den første Arbejds-Entreprise af Kjøbenhavns Landbefæstning*, 1890, s. 5–7.
61. På baggrund af marketenderipriser m.m. har Richard Willerslev i *Danmarks største arbejdsplads*, 1986, s. 65, opstillet et arbejderbudget. Logiet er beregnet efter prisen i barakkerne, som blev opført på fæstningsterrænet. I 1887 var der dog endnu ikke opført nogen barakker, og i mange tilfælde sov arbejderne i høstakke eller på lofter. Medlemskab af en sygekasse var en betingelse for at få arbejde ved befæstningen.

Morgenmad:	5 stk. belagt smørrebrød à 6 øre	30 øre
	2 halve bajere à 8 øre	16 øre
Middagsmad:	2 retter	35 øre
	2 halve bajere	16 øre
Aftensmad:	8 stk. belagt smørrebrød	48 øre
	2 halve bajere	16 øre
Logi pr. dag		14 øre
Sygekasse		5 øre
I alt		180 øre

62. Rigsarkivet: Ingeniørkorpsets arkiv: Indkomne fortrolige skrivelser: Madsen og Michelsens af 11.2.1887 stilet til 4de ingeniørdirektion. 5.2.1887: 4de ingeniørdirektion til korpset.
63. Herfor taler også *Social-Demokratens* tavshed. Den svenske og norske arbejdskraft på Garderhøjfortet, som ikke var omfattet af klausulen, undgik ikke *Social-Demokratens* opmærksomhed (omtales f.eks. 11.2.1887), og med hensyn til kanalarbejdet **var** opmærksomheden vakt af de 73 øre.
64. *Rigsdagstidende* 1886/1887, Landstingets forhandlinger, sp. 1022–1032.
65. *Social-Demokraten* den 30. april 1887, den 3. maj 1887.
66. Sst. den 29. april 1887.
67. Jansen: Københavns befæstning (se note 3) s. 141. Tallet er udregnet på baggrund af protokollen over arbejderne ved Husum-enceinten.
68. Richard Willerslev: *Den glemte indvandring*, 1983, s. 106 (på baggrund af opholdsbøgerne udstedt i Københavns søndre Birk), og *Danmarks største arbejdsplads*, 1986, s. 37 (stikprøveundersøgelse

- af protokollen over arbejderne ved Vestenceinten).
69. Rigsarkivet: Ingeniørkorpsets arkiv: Arbejdsrapporter. Vestenceinten, parcel A, august 1888. Samt *Social-Demokraten* den 7. august 1888 og den 12. august 1888.
  70. Man kan sammenligne med omtalen af ni medlemmer af Arbejdernes Værn, som havde optaget arbejdet under en strejke ved Kastрупfortet. *Social-Demokraten* den 20. april 1887.
  71. Sst. den 3. maj 1887. Logiværternes boycot nævnes også den 30. april 1887.
  72. *Social-Demokraten* den 3. maj 1888.
  73. Sst. den 11. maj 1888.
  74. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv (ABA): Arbejdsmændenes Forbund. Forhandlingsprotokol, 26.4.1888: Møde i Ordrup vedtages. 17.5.1888: Møde på Sibbernsvej. 24.5.1888: Adelgade. 2.6.1888: Ordrup. 19.6.1888: Brønshøj og på Jagtvejen. Den 2. maj 1888 blev det vedtaget, at forretningsføreren skulle undersøge forholdene nærmere. Vedrørende disse undersøgelser: 11.5., 26.5., 27.6., 17.7.1888. Dernæst en del strejker, som forretningsføreren forsøgte at tage hånd om.
  75. ABA: Arbejdsmændenes Forbund. Forhandlingsprotokol 14.6.1888.
  76. Til gengæld er der ca. 100 af dem, dækkende perioden 1886–1892.
  77. *Social-Demokraten* den 3. april 1889 og den 7. april 1889.
  78. Landsarkivet for Sjælland m.m., Københavns nordre birk: Protokol over anholdte personer i Lyngby.
  79. Medmindre politiet har set sig specielt sure på svenskerne, eller – hvis det virkelig var et dansk-svensk fjendskab – danskerne har forstået at provokere svenskerne uden selv at skulle stå til regnskab.
  80. *Kjøbenhavns Amts-Avis* den 20. marts 1888.
  81. *Social-Demokraten* den 24. januar 1889.
  82. Charles Haugbøll: *Børster*, 1981 (1955), s. 54.
  83. Sst. s. 58.
  84. *Den glemte indvandring* (se note 68).
  85. Haugbøll, *Børster* (se note 82) s. 68.
  86. Willerslev, *Danmarks største arbejdsplads* (se note 3) s. 46. Det skal dog bemærkes, at der ved Vestvolden var flere såkaldte parceller, og kigger man nærmere efter, genfinder man en og anden arbejder fra én parcel på en anden. Arbejderne er altså ikke i alle tilfælde opført med arbejdet ved befæstningen, men blot overflyttet til et nyt sted.
  87. Til at understøtte sin tese om det dårlige dansk-svenske forhold benytter Willerslev særlig én kilde: En erklæring i *Social-Demokraten* december 1887 fra en murerarbejdsmand: *Det rygte, som er udspreddt, at jeg skulle have sagt, at hvor jeg havde arbejde, skulle ingen svensker komme til, erklærer jeg herved for usandhed.* Willerslev har sikkert ret i, at murerarbejdsmanden har fremsat erklæringen for at bevare sit udkomme; men for at være en kilde til et almindeligt rådende dansk-svensk fjendskab skal erklæringen være henvendt til arbejdsgiverne; og erklæringen i *Social-Demokraten* (og deraf fandtes flere) var som regel en forstødt arbejders forsøg på at blive indlemmet i kammeratskabet igen. Den var rettet til kollegerne – og *Social-Demokraten*'s kernelæsere. Gælder dette også den her citerede erklæring, indikerer den altså (ikke mindst hvis det er rigtigt, som Willerslev formoder, at der er tale om en formand) tværtimod en stærk solidaritet blandt de danskere arbejdere med deres svenske kolleger! Konklusionen må vist være, at det er en temmelig uhåndterlig kilde.
  88. *Indberetning til Krigsministeren om Det militære Gendarmerikorps*, 1888, s. 6.
  89. Rigsarkivet: Det militære gendarmkorps 1. afdeling: Dagbog for Gendarmestationen i Lyngby 1886–1891, 12.7.1886 ff.
  90. *Social-Demokraten* den 11. maj 1888.
  91. Se f.eks. Nationalmuseets Håndværker- og Arbejderundersøgelser. Lars Peter Gratløv: *Levnedsskildring*, s. 22–23.
  92. *Kjøbenhavns Amts-Avis* den 23. maj og den 5. december 1887; den 15. maj og den 25. august 1888; den 8. januar; den 27. april og den 29. april, den 10. juli 1889; den 22. april 1892; den 21. januar 1893. Gendarmdagbøger (se note 89): Ordrup 5.12.1887, Frederiksberg 8.9., 11.9., 21.9.1888.
  93. Gendarmdagbog (se note 89), Utterslev, 25.8.1886.
  94. Gendarmdagbøger (se note 89): Lyngby 13.7.1886; Utterslev/Gladsaxefortet 30.10.1889, 14.10.1892, 30.1.1893, 29.6.1893 (delirium); Ordrup 12.8., 23.8., 2.10., 11.10., 12.10.1886, 8.2., 28.3., 22.7. og 28.11.1887. Under byggeriet af Københavns landbefæstning mistede fire arbejdere livet, en femte blev livsfarligt kvæstet.
  95. *Kjøbenhavns Amts-Avis* den 14. august 1889.
  96. Gendarmdagbog (se note 89), Utterslev, 26.5.1889.
  97. *Social-Demokraten* den 29. maj 1889.

98. *Social-Demokraten* den 31. maj 1889.
99. *Social-Demokraten* den 24. og den 25. januar 1889.
100. Lars Peter Gratlöv: *Levnedsskildring*, s. 25 (se note 91).
101. Gendarmdagbog (se note 89), Frederiksberg, 26.8.1888.
102. *Kjøbenhavns Amts-Avis* den 25. februar 1888.
103. *Social-Demokraten* den 26. januar 1887. Gendarmdagbog (se note 89), Utterslev 30.4., 3.5., 8.5., 6.6. og 12.6.1888.
104. *Social-Demokraten* den 12. august 1888.
105. Fremgår af protokollerne over arbejderne ved Vest- og Husumenceinten. Belægningen af f.eks. Gendarmdagbogen for Utterslev 26.5.1889 (se note 89).
106. Protokollerne over arbejderne ved Husum- og Vestenceinten angiver bopæl.
107. Folketællingslisten 1890 for Mørkhøj, Gladsaxe sogn, samt protokollerne over arbejderne ved Husum- og Vestenceinten.
108. *Social-Demokraten* den 25. januar 1889.
109. Landsarkivet for Sjælland m.m., Københavns Amts søndre birk: Politiprotokollen angiver sjældent åsted og ikke altid erhverv. Tiden har ikke tilladt mig at kontrollere protokollen for de i Mørkhøj ved navn kendte fæstningsarbejdere.
110. *Kjøbenhavns Amts-Avis* den 18. marts 1887.
111. *Kjøbenhavns Amts-Avis* den 23. december 1887.
112. *Kjøbenhavns Amts-Avis* den 5. december 1887 samt politiprotokollen for Lyngby.
113. F.eks. S. Chr. Sørensen i *Haugbølls Børster*, s. 71 (se note 82).
114. *Berlingske Tidende* den 5. april 1888.
115. *Kjøbenhavns Amts-Avis* den 17. marts 1888.
116. Brønshøj-Husum socialdemokratiske Forening. Forhandlingsprotokol 13.4.-1890, 6.7.1890. Valg af medlemmer til forskellige udvalg sammenholdt med protokollerne over arbejderne ved Vestenceinten. Samt *Social-Demokraten* den 1. juli 1887, den 4. januar 1889, den 20. april 1889.
117. Som det indirekte er fremgået af artiklen, så havde de udemokratiske selvbeskatterideer netop ikke megen appel til arbejderklassen. På den anden side var en ikke ubetydelig andel af den københavnske arbejderklasse omkring 1886 mobiliseret i en antisocialistisk organisation, og volden lurede ved »rabaldermøder« op til valgene og ved grundlovsdag 1885. Primært af faglige grunde udviklede *Arbejdernes Værn* sig dog bort fra den politiske kamporganisation. Annette Østergaard Schultz: *Arbejderens Pris. Kampen om sammenholdet 1884-1920*. Utr. prisopgave, Historisk Institut, Aarhus Universitet 1992.